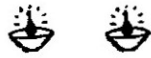

ऑक्टोबर
१९७३

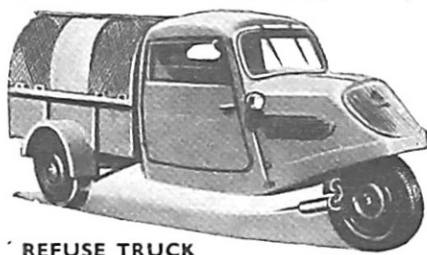
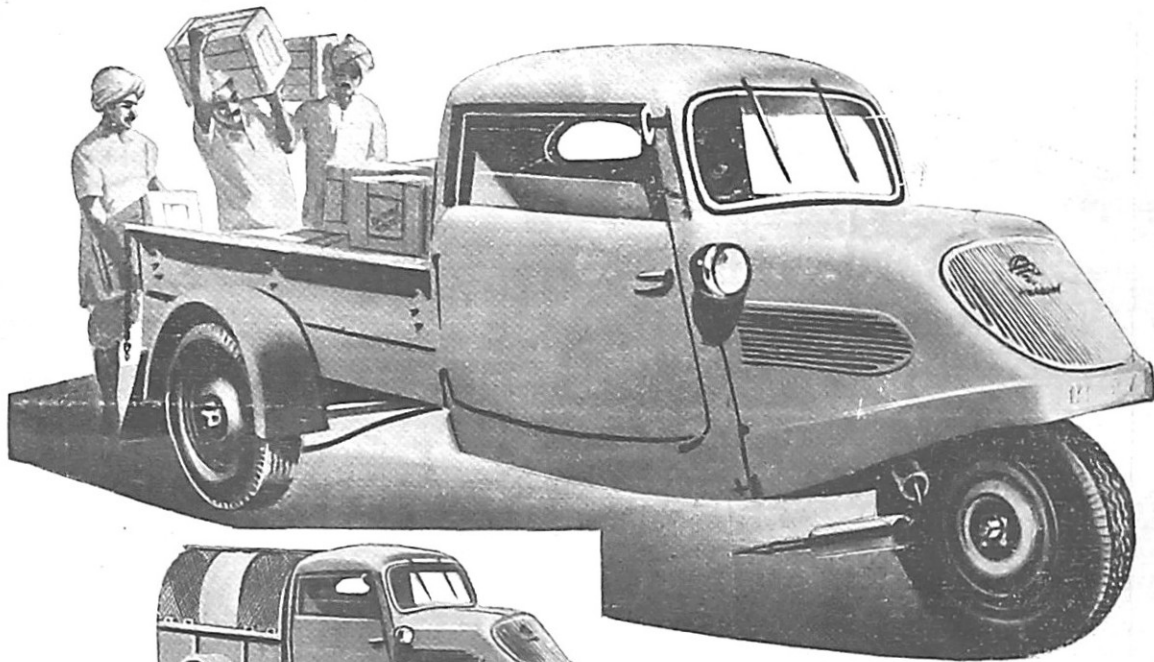
अर्थ

दिव्याकी
अंक

“अर्थ एव प्रधानः” इति कौटिल्यः अर्थमूलौ धर्मकामाविति । —कौटिलीय अर्थशास्त्र

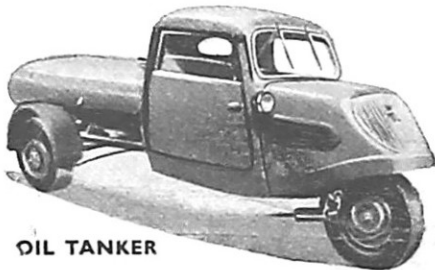
35 miles per gallon • $\frac{3}{4}$ - ton payload

REFUSE TRUCK

DELIVERY VAN

OIL TANKER

Bajaj - Tempo LTD.

BOMBAY-POONA ROAD, CHINCHWAD, POONA-19.

स्वस्तिक फोम

-किती आरामदायी ...

आरामदायी: दिवसभराचा योग स्वस्तिक फोमच्या आरामदायी, मुदु पाय्येवर अंग टाकले की चटकीसरसा नाहीसा होतो. **सुरक्षित:** स्वस्तिक फोममध्ये दुरुकण किंवा तत्सम जीवजंतू प्रवेश करू शकत नसल्यामुळे झोप मोडण्याची धास्ती नाही. त्याच्या असंख्य छिद्रांतून हवा खेळती राहात असल्यामुळे तो सदैव सीतल राहतो आणि तुम्हाला आराम देण्यास सदैव सिद्ध असतो. त्यात धूळही साचत नाही. **टिकाऊ:** स्वस्तिक फोमच्या गाद्या, उगा, तक्ये वगैरे वस्तू अनेक वर्षे सतत वापर करूनही त्यांचा आकार बिघडत नाही नि त्या खूप खूप टिकतात. त्यामुळे त्यावर खर्च केलेल्या पैसांचा पुरेपूर मोबदला तर मिळतोच पण पुन्हा पुन्हा खर्च करावा लागत नसल्यामुळे बचतही होते. स्वस्तिक फोमच्या गाद्या, उगा, लोड, तक्ये, मऊ बैठकी त्वरित तयार करता येतात व त्या हव्या त्या आकाराच्या वनविता वाव्यात म्हणून तो मीटरच्या मापाने मिळतो. दिवाण, आरामकुर्ची, कार सीटस् वगैरेसाठी वापरण्यास अत्यंत उपयुक्त.

स्वस्तिक फोम - म्हणजेच आजीवन आराम.

स्वस्तिक रबर प्रॉडक्ट्स लि.

स्वस्तिक गृह, लवकी, पुणे २.

Dattaram-SRP-8 MA

तुमच्या उफाळणाऱ्या जीवनाला साजेसे ठाकरसी कापड

स्वच्छंद मजेत हवे तसे मुक्तपणे भटकणाऱ्यांसाठी ठाकरसीचे मोकळे मोकळे वाटणारे सुती कापड अगदी साजेसे असते. पॉप्लिन, लॉन्स, वॉयल्स, कॅम्ब्रिक्स - कुठेही गेलात तरी शोभून दिसते. शहराबाहेर खेड्यापाड्यात रानोमाळ भटकत असताना किंवा शहरात प्रतिष्ठितपणे फिरत असताना वापरले तरी उपयुक्त ठरते. ठाकरसीच्या सुती कापडाने थंडावा राहतो नि मोकळे मोकळे निश्चित वाटते. तुमच्या आवडीची प्रिंट्स व रंग जरूर पसंत करा. रानावनातील भटक्या जीवनाची तुम्हाला हौस असेल तर त्यासाठी ठाकरसीच्या सुती कापडासारखे दुसरे कापड नाही, अगदी हवे तसे हे कापड आहे. स्वच्छंद भटकतीसाठी मोकळे मोकळे तरल कापड. गाड्या, फ्रॉक वेगरेचे (ड्रेस मटेरियल) कापड, शर्टिंग व सर्टिंग.

ठाकरसीचे सुती कापड न चुरगळण्याच्या चाचणीला उतरेल असे 'ट्रिविलाइज्ड' असते आणि आढू नये म्हणून 'सॅन्फोराइज्ड' असते.

ठाकरसी ग्रूप ऑफ मिल्स,

क्राऊन * हिन्दुस्थान युनिट नं. १ * हिन्दुस्थान (इंडियन) युनिट नं. २
१९, अपोलो स्ट्रीट, मुंबई - १.

Madison/TGM/7 Mar

TEL : 88

Teleg : Address ' DICENTBANK '.

The Belgaum District Central Co-operative Bank Ltd., BELGAUM

* * * *

HEAD OFFICE : Poona-Bangalore Road, (N. H. 4), Belgaum.

BRANCHES : 41 BRANCHES throughout the District.

* * * *

FINANCIAL POSITION AT A GLANCE AS ON 1-9-1973.

Authorised Share Capital	: Rs. 1,75,00,000.	Working Capital	Rs. 11,78,07,078.
Paid-up Share Capital	: Rs. 1,20,14,850.	Loans out-standing	Rs. 8,08,47,703.
Reserve & Other Funds	: Rs. 55,72,815.	Net Profit for 1972-73	Rs. 13,59,675.
Deposits	: Rs. 6,09,88,519.		

* * * *

All types of Deposits are accepted in every office of the Bank.

Safe Vault System is available at :

BAILHONGAL, SAUNDATTI AND BELGAUM BAZAR BRANCHES.

* * * *

For further particulars contact the Bank's office.

R. V. Mulimani
Manager

G. V. Ghodgeri
President

भारताची औद्योगिक व सांस्कृतिक प्रगति व्हावी
ही किलोस्करांची मूळ प्रेरणा आहे.
शेती, मच्छीमारी, कारखानदारी व संरक्षण
अशा विविध क्षेत्रात दर्जेदार किलोस्कर एंजिने
उत्तम कामगिरी करीत आहेत.
किलोस्कर फौंडेशन, वेरुळचा कैलास ट्रस्ट,
ज्ञानप्रबोधिनीचा खेडशिवापूरचा प्रकल्प,
महिला उद्योगपुणे व ग्रामीण कारागीरांचे प्रशिक्षण
अशा अनेक उपक्रमांद्वारे उद्योगधंद्याच्या वाढीस
किलोस्करांनी चालना दिली आहे.
'सुंदर पुणे' योजनेखाली मुलांवर स्वच्छतेचे
संस्कार घडविण्याच्या चंदाओढी, शाळा कलिजांना
सहाय्य व क्रीडासंस्थांना सक्रिय प्रोत्साहन
किलोस्करांनी दिले आहे.
लक्ष्मणराव किलोस्करांनी सुत्तर वर्षांपूर्वी
प्रज्वलित केलेल्या व अखंड तेवत असलेल्या
या उद्योगज्योतीच्या प्रकाशात अनेक
भारतवासीयांचे जीवन उजळण्यासाठी
किलोस्कर अविरत यत्न करीत रहातील.

ही ज्योत अखंड तेवत आहे.

किलोस्कर ऑइल एंजिन्स लि.
१३ लक्ष्मणराव किलोस्कर रोड, पुणे ४११ ००३

STUSA

“अर्थ एव प्रधानः” इति कौटिल्यः अर्थमूलो धर्मकामाविति । —कौटिलीय अर्थशास्त्र.

संपादकीय

ह्या समप्रसंगी तुमचे-आमचे स्थान कोणते ?

महागाई भयानक झाली आहे, जीवनावश्यक जिनसांचा तुटवडा वाढत आहे, नीट जगणेही कठीण होऊन बसले आहे, भविष्य-कालाचा विचारही करायला मन धजत नाही, काही सुचनेासे झाले आहे, परिस्थिती सुधारण्याऐवजी बिघडतच चालली आहे, अशी कित्येकांच्या मनाची अवस्था झालेली दिसते. रोजच्या कटकटीमुळे, शांतपणे विचार करून स्वतःचे धोरण आखायला फुरसतच मिळत नाही.

दिवाळीचा सण वास्तविक कितीतरी आनंदाचा. पण, बहुसंख्य लोकांना तो सण आता अडचणीत टाकणारा ठरत आहे. कारण, दिवाळी साजरी करण्याजोगी बहुतेकांची आर्थिक स्थिती नाही; मनःस्थितीही नाही; आजूबाजूची परिस्थितीही नाही; पाऊसपाणी उत्तम होऊनही यातनांची तीव्रता वाढतच आहे !

भारताच्या विकासासाठी, लोकांचे राहाणीमान वाढविण्यासाठी, सरकार योजना आखीत आहे, परंतु अपेक्षेच्या मानाने प्रगती झालेली अनुभवास येत नाही. सरकारी योजनांच्या अन्मल-बजावणीत कित्येक उणीवा आहेत; उपलब्ध सर्व पैसा कारणी लागत नाही, हे खरे आहे. परंतु, सामान्य नागरिकांनीही स्वतःची जबाबदारी उचललेली नाही, असेच आत्मपरीक्षण त्यांना सांगेल.

प्रत्येक मनुष्य सरासरीने जे उत्पादन करतो (ते प्रत्यक्ष जिनसा तयार करण्यास लावलेल्या हातभाराच्या स्वरूपात असो वा विविध सेवांच्या स्वरूपात असो,) ते उत्पादन पुरेसे अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या त्याच्या किमान गरजा भागविण्यासही पुरेसे नाही, हे स्पष्ट आहे.

वास्तविक, ते उत्पादन त्याच्या किमान गरजा भागवून वाढावा निर्माण करणारे हवे. म्हणजे ह्या वाढाव्यातून अधिक चांगली राहणी शक्य कोटीत येते, बचतीला वाच राहतो, भांडवलसंचय होऊन नव्या संपत्तीच्या उत्पादनाकडे त्याचा विनियोग करता येतो.

प्रत्येक यंत्राची, कारखान्याची, काही ठराविक उत्पादनक्षमता असते, म्हणजे ठराविक उत्पादन करण्याची सिद्धता असते. ह्या सिद्धतेइतके उत्पादन झाले, तरच संपत्तीत समाधानकारक वाढ होत जाते. परंतु, त्या सिद्धतेच्या पाऊणपट किंवा अर्धापटच उत्पादन झाले तर संपत्तीत पुरेशी भर तर पडत नाहीच; उलट ते नुकसान-कारकच ठरते.

उत्पादनक्षमतेपेक्षा कमी उत्पादन झाले, तर प्रत्येकाच्या वाट्या-वरही प्रतिकूल परिणाम होतो, म्हणजे प्रत्येकाला कमी प्रमाणात हिस्सा मिळू लागतो. म्हणजेच, त्याच्या गरजा भागू शकत नाहीत.

उत्पादन हा शब्द नेहमी जिनसांच्या उत्पादनाचे संबंधात वापरला जातो. कधी कधी सेवांचे स्वरूपही उत्पादनाच्या व्याख्येत

~~~~~ ही दिवाळी व नवे वर्ष आमच्या सर्व हितचिंतकांना व वाचकांना सुखाचे जावो ! ~~~~~

अनुक्रमणिका

१. संपादकीय	७	७. ओढहरटाईमसुळे उद्योगांचे गणित चुकणार आहे !	४३
२. पाचवी पंचवार्षिक योजना : संकल्प आणि विकल्प (प्रा. प. वि. पटवर्धन)	९	(छ. वि. मेहेंदळे)	
३. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाने काय साधले ? (चिं. वि. जोग)	२१	८. उद्योगधंद्यांतील उधारीचे व्यवहार	४५
४. उद्योगमहर्षी लक्ष्मणराव किलोस्कर (शं. ज. जोशी)	२९	(विजय गोखले)	
५. अभ्युदयाच्या आढ येणारे जातिधर्माचे भेदभाव (शं. वा. किलोस्कर)	३५	९. रोमारोमात भिन्नलेला भ्रष्टाचाराचा रोग	५३
६. तुटीची अर्थव्यवस्था अर्थव्यवस्था होत आहे काय ? (श्री. वा. काळे)	३७	१०. साखरेच्या उद्योगाची वाढ	५८
		११. चलनी नोटा आणि त्यांचे तारण	६०
		१२. रिझर्व्ह बँकेचा प्रचंड नफा	६०

मोडणारे असते. अशा प्रकारचे उत्पादन शक्यतेच्या जास्तीत जास्त प्रमाणात होण्यासाठी यंत्रांप्रमाणे व्यवहारसंपटना आवश्यक असते, त्याचप्रमाणे प्रत्येक माणसाची प्रेरणा आणि कार्यक्षमता ह्यासही महत्त्व असते.

आपण आपल्या स्वतःच्या क्षमतेच्या मानाने उत्पादनास पुरेसा हातभार लावतो का हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आपण त्या दृष्टीने विचार तरी करता का? आपल्या कृतीमुळे उत्पादनवाढीस मदत होते ना, हे आपण तपासून पाहतो का? आपल्या कृतीमुळे उत्पादनात थोडीशीही घट होऊ नये, ह्याची आपण दक्षता घेतो का?

नुकतीच घडलेली ही गोष्ट आहे. बँकेतील आपल्या खात्यात काही दिव्हिडंड वॉरंट्स भरण्यासाठी एक खातेदार गेले. दिव्हिडंड वॉरंट्सच्या पाठीमागे पैसे घेणाराची सही आवश्यक होती, पण खातेदाराने सही केलेली नव्हती. बँकेच्या काउंटरवरील कारकुनाच्या लक्षात ही गोष्ट आली. तो म्हणाला, "साहेब, इथे सही करायची राहिली आहे." खातेदार म्हणाला, "मी सही करून देतो." तथापि कारकुनाने उत्तर दिले, "मी ही दिव्हिडंड वॉरंट्स फ्लेक्सनसाठी पाठवतो, ती कॅश न होता परत आलीच, तर तुमच्याकडे पोस्टाने धाडू. मग सही करून पुनः भरा."

अगदी साधी गोष्ट आहे. परंतु, थोडक्या कारणासाठी कारकुनाने किती काम बाबतून ठेवले पाहा! अशा रीतीने, असंख्य लोक विनाकारण स्वतःच्या संस्थेची, संपटनेची, कचेरीची, कारखान्याची, कार्यक्षमता कमी करण्यास कारणीभूत होत असतात. प्रत्येकाने थोडासा विचार करून कामाच्या गतीला व्यत्यय आणण्याचे टाळले, तरीसुद्धा उत्पादनाला कितीतरी मदत केल्यासारखे होणार आहे. उत्पादनात खंड पडेल किंवा त्याची गती मंदावेल, असे कौणतही कृत्य करणे म्हणजे दुष्ट प्रभृतीचे बळ बाबविणे होय.

आपल्या बुद्धीच्या आणि शरीराच्या क्षमतेच्या मानाने आपण पुष्कळच कमी काम करतो, करतो तेही काम अर्धवट करतो, असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल. काही अपवाद निश्चित असतात. अशांची संख्या इतकी बाबली पाहिजे की, अपवादांचा नियम बनून कमी काम करणारेच अपवादात्मक व्हायला हवेत.

आपण समाजाला, राष्ट्राला जे देता त्यापेक्षा अधिक घेतो, हे आपल्या सर्व दुखण्याचे मूळ आहे. तेव्हा, आपल्या कुवतीप्रमाणे

जास्तात जास्त देण्याचे प्रत्येकाने ठरविले तर उत्पादनात पडणारी भर आश्चर्यकारक ठरेल. सरकारचे, संस्थेचे, कारखान्याचे काम म्हणजे प्रत्येकाच्या कामाची एकूण बेरीज होय आणि ती बेरीज पुरेशी होत नाही म्हणून तर त्यातून मिळणारा वाटा अपुरा पडत आहे. म्हणजेच, टंचाई, महागाई वाढत आहे.

सरकारने थोड्या पुढाकार घेऊन आणि स्वतःच्या कारभाराच्या चोखण्याचा आदर्श जनतेपुढे ठेवून मार्गदर्शन करावयास हवे. ते तसे घडत नसेल, तर जनतेनेही स्वतःच बसून चालणार नाही. सरकारजवळ उत्पादनवाढीची किमया नाही, फक्त चलनवाढीची किमया आहे आणि ती महागाई बाबविणारी आहे. ह्याउलट मानवी ध्येयनिष्ठा आणि कार्यक्षमता ह्यावरच उत्पादनवाढ मूलतः अवलंबून आहे आणि ही उत्पादनवाढ महागाई रोखणारी आणि तुटवडा दूर करणारी आहे.

तेव्हा, सरकारवर रास्त टीका करताना आपण आपली स्वतःची जबाबदारीही ओळखलेली बरी. इतरांच्या चालवकळीने नाउभेद न होता स्वतःच्या कुवतीप्रमाणे आपण उत्पादनात भर घालूया, म्हणजेच आपआपले प्रत्येक काम चोख बजावूया. शेती असो, नाहीतर कारखानदारी असो, नाहीतर कचेरीतील काम असो, इतकेच नव्हे तर अगदी सांधे घरगुती काम असो, ते काम शंभर टक्के कार्यक्षमतेने पार पाडायचे, अशी जास्तीत जास्त कामे करायची आणि आपल्या उदाहरणाने इतरांना कार्यप्रवण करायचे, हे प्रत्येकाला शक्य आहे. "मी एकट्याने तसे करून काय उपयोग? माझेच हसे होईल." ह्या अनिष्ट वृत्तीचे निर्मूलन करण्याचा संकल्प सोडूनच आपण लक्ष्मीपूजन करू या. परमेश्वर जर न्यायी आहे, तर कामचुकारांच्या पूजेला आणि भजनाला त्याने दाद का घावी?

आपल्यापैकी ज्यांना ज्यांना स्वाभिमानाने जगायचे आहे त्या सर्वांनी पुढाकार घेऊन कार्यास लागू पाहिजे. ह्या दिवाळीला अशा रीतीने प्रारंभ केला, तर पुढची दिवाळी अधिक सतेज होईल आणि आगामी काळ अधिक फलदायी ठरेल. उत्पादनाचा आनंद उपभोगाच्या आनंदापेक्षा सात्विक आणि टिकाऊ असते, एवढेच नव्हे तर पहिला दुसऱ्याचा पाया असतो. तुटवडा आणि महागाई ह्यांच्या विरोधी अनेक चळवळी केल्या जात आहेत, परंतु त्यांना उत्पादनवाढीचे अधिष्ठान नसेल, तर काय उपयोग? अशा दृष्टीने विचार आणि आचार करणाऱ्या सर्वांस, त्याचप्रमाणे आमच्या सर्व हितचिंतकांस ही दिवाळी उत्साहवर्धक जावो. ●

Greetings For A Happy Diwali
And A Prosperous New Year

UNITED COMMERCIAL BANK

Head Office : 10, Brabourne Road, Calcutta—1.

Branches in Poona

POONA CAMP, POONA CITY,
SHIVAJINAGAR, YERAVDA
and PIMPRI

अर्थ दिवाळी अंक

पाचवी पंचवर्षिक योजना : संकल्प आणि विकल्प

इच्छिले पुष्कळ, पण ते शक्यकोटीत कसे येणार ?

(प्रा. प. वि. पटवर्धन, एम. ए., एलएल. बी., उपप्राचार्य, बृहन्महाराष्ट्र कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पुणे.)

प्रास्ताविक

१९५१ पासून आपले आर्थिक नियोजन सुरू झाले. ह्या नियोजनाचा प्रधान हेतू भारताचा आर्थिक विकास घडवून भारतीय लोकांच्या राहाणीमानामध्ये भरीव स्वरूपाची वाढ करणे हा होता. ह्याच हेतूला पूरक आणि पोषक म्हणून भारतातील आर्थिक विषमता व प्रादेशिक विषमता नष्ट अगर कमी करणे हेही हेतू आपल्या नियोजनाचे होते. प्रत्यक्ष आकड्यांत सांगायचा तर, एकामागून एक येणाऱ्या पंचवार्षिक योजनांमुळे भारताचे वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न व वास्तव दरडोई उत्पन्न अनुक्रमे १९७०-७१ आणि १९७७-७८ मध्ये दुप्पट करणे, हे आपल्या नियोजनाचे दीर्घ मुदतीचे आर्थिक ध्येय होते. ह्या उत्पन्नवाढीमुळे राहाणीमान वाढून आपली सुप्रसिद्ध गरिबी कमी करावी हाच उद्देश नियोजनाच्या स्वीकारामागे होता. आज वीस वर्षांनंतर १९७१-७२ मध्ये आपले वास्तव-राष्ट्रीय उत्पन्न दुप्पट झाले आहे. परन्तु वैयक्तिक वास्तव उत्पन्न मात्र अवघ्या शेकड्या ३२ नेच वाढले आहे. शिवाय आर्थिक व प्रादेशिक विषमताही विशेष कमी झालेली दिसत नाही आणि भारताचे भयंकर दारिद्र्यही फारसे कमी झालेले दिसत नाही. आजही भारतातील लोकसंख्येपैकी सुमारे ४० टक्के लोक दारिद्र्याच्या पातळीच्या रेषेच्या खाली राहात आहेत ही कबुली नियोजनमंडळानेच दिली आहे.

अर्थात सर्व नियोजनच फुकट गेले असे म्हणता येणार नाही. आज भारत सर्व जगात ८ वे किंवा ९ वे औद्योगिक राष्ट्र म्हणून गणले जात आहे आणि आपली औद्योगिक सायुज्यता व तंत्र-विज्ञान इतके प्रगतावस्थेस गेले आहे की, योग्य साधनसामग्री उपलब्ध झाल्यास आपण वाटेला ती वस्तू उत्पादन करू शकतो. त्याचप्रमाणे, ह्या वीस वर्षांच्या काळात आपली लोकसंख्या दीडपटीने वाढली; पण अन्नधान्याचे उत्पादन दुपटीने वाढले आणि आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत प्रायः स्वयंपूर्ण झालो आहोत. आपले औद्योगिक उत्पादनही अडीचपटीने वाढले आहे आणि काही कच्च्या मालाच्या बाबतीत-झापूस, ज्यूट-किंवा काही महत्त्वाच्या उत्पादनाच्या बाबतीत - सिमेंट, रेल्वे-सामान, शस्त्रे, कापड - इत्यादीत आपण स्वयंपूर्णही झालो आहोत. इतके असूनही आपण राष्ट्र म्हणून गरीबच आहोत. आणि नुकतीच जागतिक बँकेने १२२ देशांची आर्थिक पाहणी केली त्यात वैयक्तिक सरासरी उत्पन्नाच्या मानाने भारताचा क्रमांक १०२ लागला व आपले दरडोई वार्षिक उत्पन्न हे चालू किमतीत सुमारे ८२५ रुपये (९० डॉलर्स) भरले. अमेरिकेतील दरडोई वार्षिक उत्पन्नाच्या मानाने (सुमारे ३५,७०० रुपये) हे उत्पन्न

अगदीच कमी आहे आणि ते ' सरासरी ' आहे. म्हणून धनिक लोक वगळले तर ही सरासरी आणखीच कमी होईल. भारतातील काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, वर उल्लेख केलेल्या ४० टक्के लोकांना १९६१-६२ च्या किमतीत दरमहा २० रुपये (म्हणजे आजच्या किमतीत सुमारे ४० रुपये) सुद्धा उत्पन्न मिळू शकत नाही. अर्थात हीच आपली आजची भीषण समस्या आहे. मात्र ह्याचा अर्थ सर्वच नियोजन फसले असा नाही. आपल्या जमेच्या काही बाजू वर दिल्या आहेत. मात्र दारिद्र्य उच्चाटनाच्या बाबतीत आपले नियोजन पूर्णपणे अपयशस्वी ठरले आहे. लोकसंख्येची अतीव वाढ, दुष्काळ, अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय अस्थिर परिस्थिती व त्यातून निघालेली युद्धे व त्यामुळे संरक्षणावर होणारा वेसुमार सर्व-इत्यादी कारणे ह्या अपयशाची आहेत. पण नियोजनातील चुका व दोष ह्या अपयशाचा कारण नाहीत असे म्हणता येणार नाही. आर्थिक विषमता कमी करण्याच्या कामीही आपले नियोजन अपेशी झाले आहे. ह्या अपयशाची जाणीव होऊनच की काय आगामी ५ व्या योजनेच्या वाटचालीसंबंधी दस्तऐवज प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत, त्यामध्ये गरिबी आणि विषमता निर्मूलन व ह्या दोन्ही उद्देशांना पूरक म्हणून स्वावलंबन ह्या उद्दिष्टांना विशेष प्राधान्य देण्यात आले आहे. ह्यापैकी मे १९७२ च्या सुमारास जो दस्तऐवज प्रसिद्ध झाला होता त्यामध्ये नुसत्या विकासदराच्या वाढीवरच भर देऊन उपयोगी नाही-त्यामुळे दारिद्र्य आणि बेकारी नाहिशी करण्याइतपत साधने व कामे निर्माण होणार नाहीत. दारिद्र्य व बेकारीवर प्रत्यक्षच हल्ला करावयास पाहिजे असे म्हणण्यात आले होते व त्याकरता सुमारे १० हजार कोटी रुपयांची पूर्तता करण्यात आली होती. हा दस्त तत्कालीन नियोजनमंत्री श्री. सी. सुब्रह्मण्यम यांच्या अधिकारात प्रसिद्ध झाला होता. गेल्या ऑक्टोबर १९७२ च्या सुमारास सदर दस्ताची दुसरी आवृत्ती जी प्रसिद्ध झाली त्यामध्ये दृष्टिकोनात फरक दिसून आला. दारिद्र्याची दोन कारणे आहेत. निम्नविकास आणि विषमता म्हणून ह्या दोन्ही कारणांच्या निराकरणाला सारखेच महत्त्व देण्यात आले आहे. विकासदर हा वाढता ठेवलाच पाहिजे-आणि विषमताही कमी केली पाहिजे म्हणजे दारिद्र्य हटेल अशी भूमिका दुसऱ्या दस्तात स्वीकारली आहे. हा दस्त सध्याचे नियोजनमंत्री श्री. दुर्गाप्रसाद धार यांच्या अधिकारात प्रसिद्ध झाला आहे. " सामाजिक न्यायासह विकास " हे सूत्र ह्या नव्या दस्तात अभिप्रेत आहे. आपल्या नियोजनात परकीय मदतीचा बराच भाग आला आहे. त्यापासूनही मुक्त होऊन आपण

स्वावलंबन स्वीकारले पाहिजे हाही आवेश नवीन "वाटचाल दस्तऐवजात" जनतेला दिला आहे. ह्या दुसऱ्या दस्तऐवजाची फक्त संक्षिप्त आवृत्तीच आज मितीला उपलब्ध आहे. हा दस्तऐवज काँग्रेसने स्वीकृत केला असल्याने तोच ५ व्या योजनेचा अधिकृत तर्जुमा मानला पाहिजे. प्रस्तुत लेखात ह्या तर्जुम्यामध्ये दिलेल्या माहितीनुसार दारिद्र्य निर्मूलन (गरिबी हटाव) विषमता निर्मूलन व स्वावलंबन इत्यादी प्रधान उद्दिष्टे कितपत साध्य होणे शक्य आहे त्याचा स्थूल रीतीने विचार करण्याचे योजिले आहे. सदर तर्जुमा फारच संक्षिप्त व अपुरा आहे व काही आकडे राहून गेलेले वाटतात. तथापि जी माहिती उपलब्ध आहे त्यावरूनही ही उद्दिष्टे कितपत सिद्ध होतील हे अजमावणे अवघड जाणार नाही.

पाचव्या योजनेची स्थूल रूपरेषा

पाचवी योजना १९७४-७५ ते १९७८-७९ ह्या कालासाठी आहे. या मुदतीत १९७१-७२ च्या किमतीत भारतीय अर्थ-व्यवस्थेत रु. ५१,१६६ कोटी गुंतवणूक होणार असून, त्यांपैकी सुमारे रु. ६,००० कोटी "चालू विकासासाठी" असून रु. ४५,१६६ नव्या विकासासाठी उपलब्ध आहेत. एकूण गुंतवणुकीपैकी रु. ३५,५९५ कोटी सार्वजनिक क्षेत्रात व रु. १५,७७१ कोटी खाजगी क्षेत्रात गुंतविले जाणार आहेत. वर उल्लेखिलेली तिन्ही प्रमुख उद्दिष्टे साधण्यासाठी नियोजन-मंडळाने राष्ट्रीय उत्पादनाच्या सरासरी वाढीचा दर, दरसाल दर शेकडा ५.५ अपेक्षिला आहे. व तो द. द. ८ ते ९ औद्योगिक उत्पादन वाढीने आणि द. द. ७ निर्यात वाढीने नियोजन कालात साध्य होईल असे कल्पिले आहे. मात्र ह्या ध्येयपूर्तीसाठी त्यांनी काही गृहीत कृत्ये स्वीकारली आहेत. ती सिद्ध झाली तरच दारिद्र्य व विषमता-निर्मूलन (किंवा कमी होणे) व स्वावलंबन ही ध्येये साध्य होतील अशी नियोजन-मंडळाची धारणा आहे. ती गृहीत कृत्ये कोणती ते आता पाहू.

गृहीत कृत्ये

एक म्हणजे, नियोजन कालात तुटीचा अर्थभरणा भरमसाठ होऊ न देता भाववाढ होणार नाही इतपत सालच्या पातळीवर ठेवावयाचा योजनाकारांचा निर्धार आहे व हे शक्य होईल असे ते गृहीतच धरून चालले आहेत. दुसरे म्हणजे परदेशी मदत कमी मिळेल किंवा ह्या ती मुद्दलाचे हप्ते व व्याज देण्याइतपतच मिळावी असे त्यांनी अपेक्षिले आहे. यालाच ते नक्त मदत शून्य म्हणत आहेत. तिसरे कर, कर्जे इत्यादी मार्गांनी जादा पैसा मिळविण्यासाठी कसून प्रयत्न केला जाईल असे ते धरून चालतात. या सर्व मार्गांनी जरूर तेवढा भांडवल संचय होऊन अपेक्षित विकासाचा दर गाठला जाईल अशी नियोजनकारांची धारणा आहे. कडक अमलबजावणी, काटकसर व जनतेचा सहभाग ह्यांवरही नियोजनकारांची मदार आहे. आता यांतून दारिद्र्य निर्मूलन, विषमता उच्चाटण आणि स्वावलंबन इत्यादी स्वीकृत उद्दिष्टे कितपत साध्य होतात हे आपण बघावयाचे.

पाचव्या योजनेतील पैशाची वाटणी

आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या माहितीनुसार सार्वजनिक क्षेत्रात विविध कार्यक्रमांवर खालीलप्रमाणे खर्च होणार आहे. ह्या खर्चाची चौथ्या योजनेतील वाटणीशी तुलना करण्यात आली आहे. (कंसातील आकडे खर्चाचे एकूण सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे प्रमाण दाखवितात.)

आकडे कोटी रुपयांतील.

कार्यक्रम	चौथी योजना	पाचवी योजना
शेती	३४६६ (२१)	७००० (२०)
खाणी व उद्योग	३७२९ (२३)	७७०० (२२)
वाहतूक व दळणवळण	३८८७ (२४)	६८५० (२०)
विद्युत	२४४८ (१५)	५७०० (१६)
घरवांधणी	२५१	९२५
व्यापार व साठे	३४९	५५०
शिक्षण	८५३	२२५०
वैज्ञानिक संशोधन	१४०	३००
आरोग्य	४३४	५६०
पोषण	—	५००
नगरविकास व पुरवठा	५२९	११००
कल्याण	१९३	५२०
विविध	१४९	३००
एकूण	१६७७४	३५५९५

[वरील आकड्यांची बेरीज जुळत नाही. त्याचाच अर्थ, त्यातून काही आकडे वगळलेले आहेत. परन्तु त्यामुळे एकूण दृष्टिकोनात फरक पडत नाही.]

वरील आकड्यांवरून व टक्केवारींवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की सार्वजनिक गुंतवणुकीचे विविध कार्यक्रमांवरिल शेकडा प्रमाण सर्व-साधारणपणे चौथ्या योजनेप्रमाणेच ठेवण्यात आले आहे. मात्र सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण गुंतवणूक चौथ्या योजनेपेक्षा डुपटीहूनही अधिक असल्याने प्रत्येक कार्यक्रमावर प्रत्यक्ष खर्च होणारी रक्कम खूपच जास्त आहे. पाचव्या योजनेत शिक्षण, घरवांधणी यांवर बरीच मोठी रक्कम खर्च होणार असून पोषणावर प्रथमच वेगळा खर्च करण्यात येणार आहे.

नव्या योजनेत सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र यांतील गुंतवणुकीचे सापेक्ष प्रमाण ६५.६ : ३४.४ असे राहिल. चौथ्या योजनेत ते ६० : ४० असे होते. याचाच अर्थ, सार्वजनिक क्षेत्रात खर्च होणारा पैसा अधिक काळजीने वापरण्याची वाढती जबाबदारी नियोजन-संबंधितांवर पडली आहे.

खाजगी क्षेत्रात एकूण १५५६१ कोटी रु. गुंतविले जातील अशी अपेक्षा असून, त्यातील काही विशिष्ट बाबींवर पुढीलप्रमाणे रक्कम खर्च होणार आहे. शेती - रु. १५०० कोटी, खाणी व औद्योगिक उत्पादन रु. ५७०५ कोटी, विद्युतनिर्मिती रु. ५०

कोटी, वाहतूक व दळणवळण रु. १७७० कोटी, घरबांधणी रु. ३४४० कोटी आणि व्यापार व साठे रु. ११०० कोटी इत्यादी.

वित्तपुरवठा योजना

प्रसिद्ध झालेल्या दस्तऐवजात वेगवेगळ्या मार्गांनी मिळणाऱ्या पैशांविषयी तपशीलवार माहिती देण्यात आलेली नाही. परंतु अन्तर्गत अर्थव्यवस्थेतून, निर्यातवाढीतून व परकीय मदतीतून भरपूर वित्तप्रबंध होऊ शकेल अशी आशा व्यक्त करण्यात आलेली आहे.

प्रकाशित दस्तऐवजात पुढील स्थूल माहिती, योजनेसाठी उपलब्ध होऊ शकणाऱ्या पैशांसंबंधी, देण्यात आलेली आहे.

अन्तर्गत वचत : रु. ४३९६३ कोटी.

सार्वजनिक क्षेत्र : रु. १४९६५ कोटी.

(अ) केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या अंदाजपत्रकातून रु. ९३४७ कोटी.

(ब) केंद्र आणि राज्यसरकारांचे विविध उद्योग (वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था वगळून) : रु. ५६१ कोटी.

(क) वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था : रु. ६८८ कोटी (त्यांपैकी रिझर्व बँक रु. ४६५ कोटी आणि इतर रु. २२३ कोटी).
साजगी क्षेत्र : रु. २८३१० कोटी.

(अ) मोठे संघटित उद्योग (वित्तपुरवठा संस्था वगळून) : रु. ४०११ कोटी.

(ब) सहकारी विंगरपतपुरवठा संस्था : रु. २२९ कोटी.

(क) कौटुंबिक क्षेत्र (Household sector) :
रु. २४०७० कोटी.

परकीय चलनातील वचतीतून : रु. १२०३ कोटी.

(अ) चालू परकीय व्यवहारातील तूट भरून काढण्यासाठी येणारा नवा वित्तपुरवठा : रु. १००३ कोटी. (परकीय मदत).

(ब) पी. एल. ४८० कर्जावरील आणि ठेवीवरील दिलेल्या व्याजापोटी रुपयांत परत मिळणारी रक्कम : रु. २२३ कोटी.

याखेरीज " चालू " विकासकार्यासाठी अंदाजपत्रकात चालू वसुलातील रु. ६००० कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे.

[वरील माहिती अपुरी आहे; तरी सर्वसाधारण कल्पना येण्यास पुरेशी आहे. वरील वित्तप्रबंधातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे योजनेत होणाऱ्या गुंतवणुकीचा बहुतेक भाग अंतर्गत अर्थव्यवस्थेतूनच वचतीतूनच-मिळविला जाणार आहे.]

या दस्तऐवजात केंद्र सरकारचे कराचे उत्पन्न (१९७२-७३ च्या दरात) रु. २९१७२ कोटी घरण्यात आले आहे. (त्यांपैकी राज्य सरकारचा हिस्सा रु. ६५२७ कोटींचा आहे.) कराखेरीज इतर मार्गांनी मिळणारे उत्पन्न रु. ६३४९ कोटी; नफारूपाने रु. १५५ कोटी; विविध मार्गांनी रु. २०९ कोटी;

२४ ऑक्टोबर, १९७३.

पाचव्या योजनेत कौटुंबिक क्षेत्रातील वित्तजिंदगीत रु. १९१०५ कोटींची वाढ अपेक्षित आहे.

योजनाबाह्य खर्च

नव्या योजनेत विकासेतर कार्यक्रमांवर एकूण रु. २२४३४ कोटी खर्च होणार आहे. विकासकार्ये चालू राहण्यासाठी हा खर्च आवश्यक असतो. ह्यातील महत्त्वाचे आकडे म्हणजे —
(१) शासकीय व्यवस्थापन : रु. २१२४ कोटी, (२) कर्ज-फेड व व्याज देणे : रु. ४९५५ कोटी, (३) संरक्षण व सरहद्द रस्ते : रु. ९२६० कोटी, (४) राज्य सरकारे व केंद्रशासित प्रदेशांना अनुदान : रु. १३३० कोटी, (५) अन्नधान्य अनुदान रु. ७५० कोटी, (६) योजनेतर विकासखर्च : रु. १९४८ कोटी, (७) निर्यात अनुदान : रु. ४४० कोटी इत्यादी.

दारिद्र्यनिर्मूलन

निम्नविकास आणि विषमता ही गरिबीची कारणे आहेत. म्हणून विकास वाढविणे आणि विषमता दूर करणे ह्याच दोन मार्गांनी गरिबी नष्ट होईल. ह्या दुहेरी उद्दिष्टांसाठी उत्पादक रोजगारी वाढविणे हाच प्रभावी उपाय आहे. नोकरीस्वरूप आणि व्यावसायिक-अशी दोन्ही प्रकारची रोजगारी वाढवली पाहिजे. अशी रोजगारी वाढविण्याच्या धोरणाची सांगड सुशिक्षित बेकारांना उत्पादक कार्यक्रमात प्रविष्ट करून घेण्याच्या धोरणाशी घातली पाहिजे....यासाठी विद्यापीठीय शिक्षणक्रमातही अनुरूप फेरफार करावयास पाहिजेत.

सामाजिक उपभोग

वरील प्रकारच्या रोजगारी आणि उत्पन्ने वाढविण्याच्या कार्यक्रमांना काही किमान प्रमाणात शिक्षण, आरोग्य, पोषण, पिण्याचे पाणी, घरबांधणी, दळणवळणाची साधने व वीजपुरवठा-इत्यादी सोयींच्या मार्गाने सामाजिक उपभोग व गुंतवणूक यांची जोड दिली पाहिजे. (किमान गरजा ओळखून त्यांच्या पूर्तीचा कार्यक्रम आखला पाहिजे.)

स्वावलंबन

स्वावलंबनाचे ध्येय साधण्यासाठी अन्नधान्यातील स्वयंपूर्णता पक्की केली पाहिजे, कापूस आणि तेलत्रियांचे उत्पादन वाढविले पाहिजे, आणि पोलाद, बिंगर लोखंडी घातू, खते, कूड ऑईल, पेट्रोल पदार्थ, यंत्रसामान आणि मूलभूत रसायने यांचे उत्पादन वाढविले पाहिजे. निर्यातवाढीची मोहीम प्रसर केली पाहिजे... विषमता कमी करणे हे परदेशी व्यवहारसंतुलनाला इष्ट असते असे सिद्ध झाले आहे-अधिक क्षमता आणि वाढते स्वावलंबन हे परस्परपूरक असावेत.

विकासाचा दर आणि प्रकार

अनेक वैकल्पिक दरांचा विचार करून द. सा. द. शे. ५ हा विकासाचा दर स्वीकारला आहे...(त्यामुळे)...सर्वात सालच्या

शेकडा ३० लोकांना अधिक समाधानकारक राहणीमानाचा लाभ होईल.

आणि म्हणून (स्वीकृत) विकासप्रकारात शेती, कळीचे आणि मूलभूत उद्योग आणि सामान्य जनतेला लागणाऱ्या वस्तू उत्पादन करणाऱ्या उद्योगधंद्यांवर भर देण्यात आला आहे.....

ह्यासाठी ताबडतोब कृती व्हावयास पाहिजे. तपशीलवार विभागनिष्ठ कार्यक्रम—विशेषतः महत्त्वाच्या विभागांसाठी—तयार केले पाहिजेत. तज्ज्ञ मनुष्यबळाबाबतच्या निकडीच्या गरजा भागवल्या पाहिजेत.

ह्या शिफारशींना मूर्तस्वरूप देण्यासाठी धोरणाबाबत तपशीलवार सूचना करणे आवश्यक आहे ह्याची नियोजनमंडळाला जाणीव आहे. आणि पुढील काही महिन्यांत, दस्तऐवजाच्या पार्श्वभूमीवर योग्य त्या तपशीलवार सूचना तयार करण्याचे काम मंडळ करील.

काही विशिष्ट बाबी : मागासलेले प्रदेश

मागासलेले आणि डोंगराळ प्रदेश यांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविण्यात येईल. किमान गरजपूर्तीच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमाशी ह्या कार्यक्रमाची सांगड घालून देण्यात येईल. ह्या बाबतीतील जबाबदारी प्रामुख्याने राज्यसरकारची आहे. राष्ट्रीय कार्यक्रमाची अम्मलबजावणी करताना या भागातील मागासलेल्या जमातींना अग्रहक्क देण्यात येईल. अर्भकांचे संगोपन, ह्रुषार विद्यार्थ्यांची स्पर्धाक्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न, अस्वच्छ उद्योगात असणाऱ्यांच्या कामाच्या आणि राहण्याच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न यांना प्राधान्य देण्यात येईल.

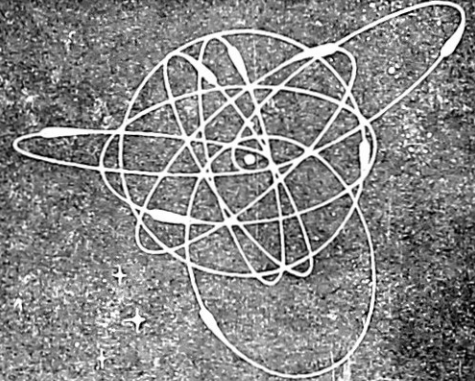
वेतने, किमती आणि उत्पन्ने

वेतने, किमती आणि उत्पन्ने ह्यांत समतोल राखणे आवश्यक आहे. म्हणून योजनेच्या वित्तप्रबंध व्यवस्थेत अतिरेकी मागणी वाढू नये अशी दक्षता घेण्यात आली आहे. वेतन-वस्तूंचे (wage goods—सामान्यांचे उपभोग पदार्थ) उत्पादन वाढविण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. निदान गरिबांकरता तरी आवश्यक वस्तू संपादन करून त्या जवळ जवळ स्थिर किमतीत त्यांना वाटल्या जाव्या अशी अपेक्षा आहे.

उत्पादकता न वाढल्यास वेतने वाढू नयेत यावर भर देण्यात आला आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांसाठी योग्य असे राष्ट्रीय वेतन धोरण आसणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर, मालमत्ता आणि उद्योगधंदे यांच्यातून ज्यांना उत्पन्न मिळते, त्याबाबतही शिस्तबद्ध योजना करणे आवश्यक आहे. वेतने, किमती व उत्पन्ने यासंबंधी एकच सुसंगत धोरण असले पाहिजे आणि ते समाजवादी विकासाच्या कल्पनेत अन्तर्भूत असलेले स्थैर्य आणि सामाजिक न्याय यांना पोषक असले पाहिजे.

अम्मलबजावणी

शासकीय यंत्रणेचे कार्य सुधारले पाहिजे, विलंब टाळला

युरेनियमची दैणगी

आजच्या या अणुयुगात युरेनियम ही एक अलौकिक चीज मानताला रावसली आहे।

युरेनियमच्या अणुरेणूत असे एक सजीव अणु शोधले आहे की जी मावी काळात

शक्तिचा तुटवडा म्हणून पडेणार नाही

महाराष्ट्र बँकेची मासिक ठेव योजना म्हणजे एका अर्थी युरेनियमच।

देशभरात पुरविले जाणारे एका मासाला मिळत राहणारे आणि मूल रकम जशीच्या तशी सुरक्षित राहणारे।

यासाठी अवघ्या १००० रुपयांच्या रकमेपासून त्याच्या घटीत ठेव ठेवता येते

ये पुढती किमान २४ महिन्यांची असली तरी चालते

अधिक माहितीसाठी आजच आमच्या ग्राहक भेट द्या

बँक ऑफ महाराष्ट्र

हेड ऑफीस : ११७७ सुघार पेठ, पुणे ४११००२

पाहिजे. नासधूस कमी केली पाहिजे, आणि गळती बंद केली पाहिजे. (उत्पादन) क्षमतेचा अधिक उपयोग केला पाहिजे. व्यवस्थापनातील उणिवा आणि औद्योगिक संबंधात सहकार्याचा अभाव यामुळे विलंब आणि अकार्यक्षमता उद्भवतात.

सार्वजनिक तसेच खासगी क्षेत्रांतील प्रकल्पांच्या कारभारात सुधारणा करणे निकडीचे आहे. आपल्या सध्याच्या जुनाट शासकीय यंत्रणेकडून योजनेतील कार्यक्रम तडीस जाणार नाहीत.

जनतेची योजना

“योजनेतील उद्दिष्टे तडीस जाण्यासाठी सर्व जनतेकडून शिस्त, काबाडकष्ट आणि स्वार्थत्याग ह्यांची अपेक्षा आहे. त्यासाठी, योजनेची आखणी आणि अम्मलबजावणी यात जनतेला सहभागी करण्याच्या प्रक्रियेस अग्रहक मिळाला पाहिजे तरच ही १९७४-७९ योजना खरीखुरी जनतेची योजना म्हटली जाईल.”

परामर्श

येथपर्यंत आपण आगामी पाचव्या योजनेच्या दृष्टिकोणाचा जो सारांश आपणांपुढे आला आहे त्याची ओळख करून घेतली. त्यातील गृहीत कृत्ये, उद्दिष्टे व वित्तपुरवठ्याची तरतूद ह्यांचीही माहिती करून घेतली. आता हे सर्व सिद्धीस जाऊ शकेल का हे बघावयाचे.

हा सारांश प्रसिद्ध झाल्यानंतर अर्थविषयक नियतकालिकांतून ज्या विश्लेषणांनी त्याची संभावना झाली त्यावरून ह्या आगामी योजनेबद्दल फारसे चांगले मत होऊ नये. यापैकी काही विश्लेषणे अशी : “शब्द! शब्द! शब्द!,” “घोषणाबाजी!” “संदिग्ध,” “अवास्तव,” इत्यादी. एकाने तर म्हटले की नवीन घराण्यातील राजाप्रमाणे आपले नियोजनमंडळही काही नवीन शिकले नाही आणि जुने काही विसरलेले नाही! या सर्व वर्णनात थोडेफार तथ्य आहे हे खास. नेहमीप्रमाणे याही कागदात मोघम घोषणांची पसरण आहे. विषमता कमी केली पाहिजे, भाववाद होऊ देता कामां नये, तुटीचा अर्थभरणा टाळला पाहिजे, नासधूस, विलंब, गळती थांबविली पाहिजे, कार्यक्षमता वाढली पाहिजे—अम्मलबजावणी कटक करू, जनतेचे सहकार्य मिळवू—ही सर्व आशावादी गुळगुळीत झालेली विधाने ह्याही कागदात आहेत. त्यामुळे भीती वाटते की मागच्या योजनांची जी गत झाली ती ह्याही योजनेची होईल की काय! उदेंवाने, ह्या योजनेतील उद्दिष्टे आणि उपाय ह्यांची वास्तववादी दृष्टिकोनातून छाननी केल्यास निराशाच पदरी येते!

विकासाचा दर

पाचव्या योजनेत राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीचा दर दरवर्षी सरासरी शेकडा ५.५ घरण्यात आला आहे. निदान एवढ्या प्रमाणात तरी अर्थव्यवस्थेची वाढ झाल्याशिवाय रोजगारी व

उत्पन्ने भरपूर प्रमाणात वाढणार नाहीत असे नियोजनमंत्री धार यानी स्पष्ट केले आहे. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेत एकूण सुमारे रु. ५१,००० कोटींची गुंतवणूक होणार आहे. मात्र पाचव्या योजनेत हा दर लाभावयाचा असले तर चौथ्या योजनेत दर ६ हा दर गाठवयास पाहिजे होता पण ते शक्य नाही. १९५१ ते १९६५ या कालात वाढीचा दर ४.१% होता; तो १९६५ ते १९७२ या कालात तर ३% इतका कमी झाला. ह्या परिस्थितीत, चौथ्या योजनेच्या उरलेल्या दोन वर्षांत तो ७ ते ८ टक्के झाला तरच चालू सर्व योजनेत तो ५% ते ६% राहिल. पण सध्या-स्थितीत हे अशक्यच आहे. कारण हा दर औद्योगिक आणि शेती उत्पादनाच्या अपेक्षित वाढीवर असतो—आणि तेथेच अपयश आलेले आहे. (पुढील परिच्छेद पाहा) तेव्हा उरलेल्या दोन वर्षांत वाढीचा दर २% ते ३% च्या आसपासपाच रेंगाळेल असे वाटते. दुसरे असे की चौथ्या योजनेच्या अखेरपर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रात रु. १५,९०० कोटींची गुंतवणूक ब्हावयास पाहिजे होती. परन्तु ती सुमारे रु. १४,५०० कोटीपर्यंतच जाईल असा अंदाज आहे. म्हणजे ती जवळजवळ १५% कमीच पडणार आहे. आणि त्यामुळे ह्या गुंतवणुकीवर अवलंबून असलेला ६% चा वाढीचा दर गाठणे अशक्यच आहे!

औद्योगिक वाढ

नव्या योजनेतील ५.५% दर साधण्यासाठी औद्योगिक उत्पादन वाढीचा दर ८ ते ९ टक्के ब्हावयास पाहिजे. गेल्या वर्षीपर्यंत तो २ ते ३ टक्कांपर्यंत उतरला होता. सध्या तो ४ ते ५ टक्कांपर्यंत आहे. औद्योगिक वाढ ही भरपूर गुंतवणूक, कच्च्या मालाची भरपूर उपलब्धता, औद्योगिक संघातील सहकार्य, वाहातुकीचे सौकर्य, राजकीय स्थैर्य आणि आपल्या समाजवादी मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भातील सरकारी धोरणाची निश्चिती—अशा प्रकारच्या घटकांवर अवलंबून असते. ह्यातील प्रत्येक गोष्ट औद्योगिक वाढीला प्रतिकूल आहे. गेल्या काही वर्षांत वचत आणि गुंतवणूक ह्यात घट होत आहे. १९६५-६६ साली वचतीचे राष्ट्रीय उत्पादनाशी प्रमाण शेकडा ११ होते ते १९७१-७२ साली ९% पर्यंत घसरले आहे. त्यामुळे गुंतवणूकही ह्याच काळात १३% पासून ९% उतरली आहे, ती आता ताबडतोब १४ पर्यंत चढेल असे अपेक्षेने अतिरेकी आशावादीपणाचे ठरेल. कच्च्या मालाच्या उपलब्धतेसंबंधीही परिस्थिती अनुकूल नाही. पोलाद, दगडी कोळसा, याची टंचाई आहे. सिमेंट, नवी यंत्रसामग्री, रेल्वे वॅगन्स ह्यांचा पुरवठा भरपूर नाही. विद्युत्-शक्तीची भयंकर तूट आहे आणि त्यामुळे उत्पादनावर परिणाम होत आहे. औद्योगिक क्षेत्रात शांतताही दीर्घकाल टिकत नाही. त्यातच राजकीय व विद्यार्थ्यांच्या चळवळी आणि दुष्काळ ह्यांमुळे मागणीवर विपरीत परिणाम होत आहे. पण सर्वांत दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे सरकारचे औद्योगिक धोरण स्थिर व स्पष्ट नाही. त्यामुळे गुंतवणूक करणाऱ्यांना निर्धोकपणा वाडत

With Best Compliments From

M/S OGALE GLASS WORKS LTD.

Pimpri, Poona 18 (Maharashtra State)

Manufacturers of Tumblers and Jars
Durable and most-convenient for every use.

शुभ दीपावली

दीपावली व नूतन वर्ष आमच्या भागीदारांम, ग्राहकांस व
हितचिंतकांस सुखाचे व समृद्धीचे जावो.

दि उगार शुगर वर्क्स लि., उगार-खुर्द

जिल्हा बेळगाव] * [म्हैसूर स्टेट

रजिस्टर्ड ऑफिस :

वखार भाग, सांगली

फॅक्टरी :

उगार-खुर्द

★ शुभ्र दाणेदार साखर, ★ इंडस्ट्रियल अल्कोहोल ★ व आय. एस. आय. मार्क
मिळालेले इंडियन मेड फॉरीन लिक्वर्सचे एकमेव अग्रेसर उत्पादक

नाही. अद्यापही १९५६ च्या ठरावातील मिश्र अर्थव्यवस्थेचेच धोरण कायम आहे असे उद्घोष मधून मधून होत असले तरी औद्योगिक खात्याच्या मंत्र्यात बदल झाला की धोरणाबद्दल वेगवेगळी वक्तव्ये बाहेर पडतात. हल्ली 'संयुक्त क्षेत्रा'बाबत सरकारचे नकी धोरण काय आहे हे अशा बदलणाऱ्या वक्तव्यांमुळेच समजेनासे झाले आहे. पूर्वीचे नियोजनमंत्री सी. सुब्रह्मण्यय यांनी संयुक्त क्षेत्राची थोरवी गाऊन उद्योगपतींना त्यात सामील होऊन राष्ट्रविकासात सहभागी होण्याचे आवाहन केले. त्याला उत्तम प्रतिसाद देण्याची तयारी खासगी क्षेत्रातील उद्योगपतींनी दाखविली. परंतु त्यामुळेच की काय 'संयुक्त क्षेत्रा'च्या कल्पनेला आता सरकारने सोडून दिल्यासारखे दिसत आहे. "संयुक्त क्षेत्रात सामील होऊन मागच्या दरवाज्याने सरकारवर दडपण आणण्याचा हा प्रयत्न आहे" असा छुपा व उघडही प्रचार काँग्रेसमधील तरुण तुर्कांच्याकडून चालतो—आणि त्याच्याविरुद्ध कोणी ब्रही काढीत नाही. ह्यावरून सरकारला खासगी क्षेत्राचे सहकार्यच नको असावे असे उद्योगपतींना वाटू लागल्यास काय नवल! सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षमता, दत्तरदिरंगाई, सम्मिलित नियोजनाचा अभाव, नासधूस, मजूर-संघर्ष, उघळपट्टी, इत्यादी बाबी नित्याच्याच आहेत. अद्याप वीस प्रमुख सरकारी उद्योगांना कार्यकारी प्रमुखच मिळाला नाही हे ह्या बाबतीतील सरकारची बेपर्वाई दाखविते. ह्या सर्व गोष्टी लक्षात घेतल्या तर सार्वजनिक क्षेत्रातील घटकांकडून जी सुमारे रु. २०० कोटींची मदत अपेक्षिली आहे ती अशक्यप्रायच वाटते. ह्या सर्व न्यूनांमुळे औद्योगिक उत्पादन द. द. ८ ते ९ पर्यंत चढेल हे अशक्य वाटते.

शेती विकास

शेती विकासाच्या बाबतीतही दोन वर्षांपूर्वीची आशादायक परिस्थिती आज राहिलेली नाही. थंडाच्या अवर्षणामुळे आपल्या अन्नधान्याच्या उत्पादनात जवळ जवळ ७० ते ८० लाख टन धान्याची तूट पडली आहे. त्यामुळे आपला मध्यवर्ती साठा संपत आला असून त्यात भर म्हणून निदान दोन दशलक्ष टन धान्य सुमारे २०० कोटी रुपये खर्च करून आयात करावे लागणार आहे. यावरून आपले पर्जन्यावरील दयनीय परावलंबित्व पुन्हा एकदा सिद्ध झाले आहे! हरित क्रांती फक्त गव्हातच झाली आहे—तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, डाळी, भुईमूग ह्यांमध्ये झालेली नाही. त्याचप्रमाणे ती ऊस, तंबाखू. यातही झालेली नाही. तसेच पाणीपुरवठ्याच्या योजनाही अजून पूर्ण झाल्या नाहीत. महाराष्ट्रासारख्या डोंगराळ प्रदेश व बऱ्याच भागांत अपुरा पाऊस पडणाऱ्या राज्यात अवघ्या शेकडा ७ जमिनींना पाणीपुरवठा उपलब्ध आहे. इतर देशांत कृत्रिम पावसाचे प्रयोग सुरू झाले असताना, आमच्याकडे मात्र आमचे शेतीचे राज्यमंत्री आमच्या शास्त्रज्ञांना "कृत्रिम पावसाच्या प्रयोगाबाबत 'सबूरीने पुढे जाण्यास' सांगतात.

त्याचप्रमाणे सताचीही परिस्थिती निराशाजनक आहे. चौथ्या योजनेच्या अखेरीस भारताला नायट्रोजन (३-७ दशलक्ष टन) व फॉस्फेट्स, पोटॅश मिळून सुमारे ६.५ दशलक्ष टन सत्ते लागणार आहेत. सध्या आपण नायट्रोजन सत्ते फक्त ९ लाख टन व इतर ४ लाख टन उत्पादन करतो. बाकी सुमारे १३ ते २ दशलक्ष टन सत्ते आजही परदेशांतून आणावी लागतात. सध्या सत्तेचे १३ कारखाने बांधले जात आहेत. ते लवकर पूर्ण झाल्यास आपण सत्तात स्वयंपूर्ण होऊ. परन्तु ह्या कारखान्यांना सुमारे रु. १,४०० कोटी भांडवल लागणार असून त्यांपैकी रु. ३०० कोटी परकीय चलनातील आहे. हे भांडवल उपलब्ध झाले तरी हे कारखाने पूर्ण होऊन १९७३-७४ पर्यंत ते आपली नडं भागविण्याइतपत उत्पादन करू लागतील असे समजणे म्हणजे मागच्या अनुभवांकडे दुर्लक्ष करण्यासारखेच आहे. खाजगी क्षेत्रातील श्री. टाटा ह्यांच्या सत्ताच्या कारखान्यास परवाना देण्यास सरकारने ६ वर्षे लावली. तेवढ्यात त्याचा खर्च तिप्पट वाढला. सत्ताच्या आयातीसाठी दरवर्षी सुमारे रु. १५० ते रु. २०० कोटी रुपये खर्च करावे लागतात. सत्ते जर भरपूर आणि स्वस्तात मिळाली नाहीत तर शेतीचा अपेक्षित ५ ते ६ टक्के दर कसा गाठता येणार!

भूसुधारणा

सर्वात अक्षम्य दिरंगाई भूसुधारणांच्या बाबत झाली आहे. आपल्या पहिल्या योजनेपासून पाचव्या योजनेपर्यंत "भूसुधारणा लवकर झाल्या पाहिजेत" हे पालुपद आपणांस आढळते. यावरूनच याबाबतीतील चालढकल समजून येते. काही सुधारणा जरूर झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ, अनुपस्थितांची जमीनदारी नष्ट झाली आहे; कुठे मालक झाली आहेत—परंतु हे दिरंगाईने झाले व अनेक पळवाटा ठेवून झाले आहे. त्यामुळे, फारच थोड्या शेतकऱ्यांना अगर कुळांना मालकी हक्क मिळू शकले आहेत. तसेच कमाल जमीनधारण—मर्यादा कायदे झाले आहेत—होत आहेत—पण त्यामुळे प्रत्यक्षात फेरवाटपाकरिता बरकड जमीन फारच थोडी मिळण्याची शक्यता आहे. डुईवाची गोष्ट अशी की काँग्रेसने घालून दिलेली १० ते १८ एकरांची मर्यादा कोठेच पाळली गेली नाही व जमिनीतील कसाच्या फेरफाराच्या निमित्ताने जमीनधारण—मर्यादा बरीच वाढविली गेली आहे. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात निरनिराळ्या प्रतींच्या जमिनींना १८, २७, ३६ व ५४ एकरांची मर्यादा लागू करण्यात आली आहे. राजस्थानात ती १८ व २०० एकरांच्या दरम्यान आहे. आता काँग्रेसने मंत्र्यांना हे कायदे डिसेंबर १९७३ च्या आत अमलात आणण्याचा आदेश दिला आहे. परंतु बहुतेक राज्यांतील काँग्रेसची सत्ता बड्या शेतकऱ्यांच्या हातात आहे. त्यामुळे हा आदेश कितपत पाळला जातो हे बघावे लागेल. आजपर्यंतचा अनुभव आशादायक नाही. उलट जपान व तैवानमध्ये, समाजवादाचे नारे न लावताच अवघ्या दोन

नवनवीन फॅन्सी माल !

योग्य किंमत ! !

बनारसी शालू, कांजीवरम, कोईमतूर, बंगलोर साड्या व अनेक
फॅन्सी साड्यांचा भरपूर स्टॉक ! तसेच इतर सर्व प्रकारच्या मालासाठी

शाहाडे आठवले [प्रा. लि.] दादर

टेलि. : ४५४५५४)

आणि

शाहाडे आणि कंपनी, गिरगाव

टेलि. : ३५६१३९)

मुंबई ४.

सामान्य जनतेच्या आर्थिक विकासासाठी
सातत्याने झटत असलेली

जनता सहकारी बँक लि., सांगली

सतत १२ वर्षे ऑडिट वर्ग "अ"

अल्पावधीतील प्रगतीपर वाटचाल

(ज) शेअर-भांडवल	...	५.०० लाखाचे वर
(न) रिझर्व व इतर फंड्स	...	५ लाखाचे वर
(ता) ठेवी	...	९० लाखाचे वर
(बँक) खेळते भांडवल	...	एक कोटीचे वर

वा. आ. कवाडे
मॅनेजर

म. गो. बर्गे
व्हा. चेअरमन

म. सा. कराळे
चेअरमन

वर्षात कुळांना जमीन तडकाफडकी वाढून देण्यात आली आणि तेथे उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. मालकी मिळाल्याशिवाय प्रेरणा नाही, आणि प्रेरणेशिवाय प्रयत्न नाही—तंत्रात, व्यवस्थेत, उत्पादनात वाढ नाही—हा इतिहासाचा अनुभव आहे.

परदेशी व्यापार

नव्या योजनेत परदेशी व्यवहारातील तूट सुमारे ३,००० कोटी रुपये येईल, असे कल्पिले आहे व ती सर्व निर्यातवाढ व आयातबद्दली माल निर्माण करून भरून काढावयाची आहे. आपले खताचे कारखाने पूर्ण न झाल्यास व चालू वर्षाप्रमाणेच अन्नधान्याची आयात करावी लागल्यास, ही तूट आणखीही वाढण्याचाच संभव आहे. ह्याच कारणामुळे परदेशी नक्कत मदत (net aid) शून्य करण्याचे आपले स्वप्नही भंगण्याचाच संभव आहे. चौथ्या योजनेप्रमाणे नव्या योजनेतही निर्यात-वाढीचा दर दरसाल दर शेकडा सरासरी ७ अपेक्षित आहे. परंतु चौथ्या योजनेतील १९७०-७१ व १९७१-७२ ह्या सालात तो ३% ते ४% पर्यंत उतरला आहे व चालू व पुढल्या वर्षी जरी वाढला तरी सर्व योजनेत ६% च्या वर जाणार नाही. आपल्या निर्यातवाढीची मदत अ-पारंपरिक निर्यातीवर—यंत्रसामग्री, कच्चे लोखंड—याच्यावर आहे. आणि त्यांची निर्यातच अपेक्षे-प्रमाणे वाढत नाही. युगोस्लाव्हियाला आपण रेल्वे वॅगन्स वेळेवर पुरवू शकत नसल्यामुळे त्या देशात नाराजी निर्माण झाली आहे. आपले परंपरागत निर्यातीचे पदार्थ—चहा, ज्युट, काथ्या, हस्त-व्यावसायिक पदार्थ, कागद इत्यादींची निर्यात गेल्या वर्षी भरपूर झाल्याने निर्यातीत घट पडली नाही. परंतु ही परंपरागत निर्यात परिस्थिती सध्यातरी चांगली आहे. परन्तु इंग्लंडने युरोपीय सामाईक बाजारपेठेत आता प्रवेश केल्यानंतर पुढील वर्षापासून इंग्लंडमध्ये सध्या आपल्या मालाला मिळणाऱ्या सवलती नष्ट होणार व युरोपीय सामाईक बाजारपेठेने जर आपल्याबरोबर आपल्याला अनुकूल तह ताबडतोब केला नाही तर आपले जवळ-जवळ दर वर्षी रु. ७० कोटीचे नुकसान होण्याचा संभव आहे. १४ विशेषतः आफ्रिकेतील विकसनशील देशांना यु. सा. बा. चे सहसदस्यत्व मिळाले असल्याने त्यांचे आपल्या पदार्थांशी स्पर्धक पदार्थ विनाजकात यु. सा. बा. त जाणार. अर्थात यु. सा. बा. बरोबर लवकरच तह होण्याची शक्यता आहे. तथापि तो सर्वस्वी अनुकूल होईलच असे नाही. त्यामुळे यु. सा. बा. च्या सहसदस्यांकडून आपल्या परंपरागत व अपरंपरागत पदार्थांशी घातुक स्पर्धा होण्याचा संभव आहे. आपली अपरंपरागत निर्यात वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी यंत्रे, कच्चे लोखंड इत्यादींच्या उत्पादनातील अडचणी दूर केल्या पाहिजेत. यंत्रोत्पादनाचा सर्च—त्यातील सर्व प्रकारची अकार्यक्षमता—(आपले तंत्र व यंत्र-सामग्री जुनाट आहे)—नाहीशी करून कमी केली पाहिजे व त्यांची स्पर्धाक्षमता वाढविली पाहिजे.

परदेशी व्यापारातील स्वावलंबनाचा दुसरा भाग आयातबद्दली

उत्पादन वाढविण्याचा आहे. भारताची अर्थव्यवस्था जसजशी प्रगल्भ होत जाणार, तसतशी आपली आयातही वाढणारच. परन्तु, स्वदेशी उत्पादन वाढवून ही आयात शक्यतो कमी ठेवली पाहिजे. या बाबतीत एक गोष्ट आग्रहाने सांगितली पाहिजे. अनेक अनावश्यक बाबतीत—चैनीच्या वस्तू—सौंदर्यप्रसाधने-इत्यादीत परदेशांशी सहकार्य होत असून, त्यासाठी बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलनाचा अपव्यय होत आहे. यात आणखी एक आक्षेपार्ह गोष्ट म्हणजे हे सर्व उत्पादन अगदी अल्पसंख्य अतिश्रीमंत वर्गाच्या उपभोगासाठी होत आहे अतिबहुसंख्य लोकांच्या किमान गरजा भागविण्याच्या आधी अत्यल्प धनिकांच्या चैनी पुरविणे हे सरकारच्या समाजवादी धोरणाशी तरी सासच विसंगत आहे !

तेव्हा काही विशेष बदल घडून आल्याशिवाय परदेशी व्यापारातून स्वावलंबन संपादण्याचे आपले उद्दिष्ट अप्राप्यच वाटते.

वित्तपुरवठा

या बाबतीत वर सांगितल्याप्रमाणे रु. ५१००० कोटी गुंतवणुकीपैकी बहुतेक सर्व पैसा बचतीतून—कर आणि कर्जरूपाने उभारावयाचा आहे. यामध्ये जादा करांपासून रु. ६००० कोटी जमतील असे गृहीत धरण्यात आले असून, त्यांपैकी सुमारे २५०० कोटी राज्यसरकारांनी मिळवावयाचे आहेत. भारतातील कर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सुमारे १४% आहेत. ते पाचव्या योजनेत १८% होतील. शेकडेवारीच्या दृष्टीने हे प्रमाण मोठे नाही. तथापि भारतातील सार्वत्रिक गरिबीच्या संदर्भात ते जास्त वाटते. भारतात प्रत्यक्ष करांचा सीमान्त दर शेकडा ९७.५ म्हणजे सर्व जगात अत्युच्च आहे. आणि काहीना संपत्तिकर व उत्पन्नावरील सर्व कर मिळून १००% पेक्षाही जास्त कर भरावा लागतो. परन्तु ह्या करात कपात होण्याची शक्यता नाही. परन्तु यांतील बराच भार श्रीमंतांवर असल्याने विषमता निर्मूलनाच्या संदर्भात तो समर्थनीय वाटावा. तथापि गेल्या वीस वर्षात अप्रत्यक्ष करांची प्रचंड (वीस-पट) वाढ झाली आहे. १९५१-५२ च्या अंदाजपत्रकात त्यांचे उत्पन्न रु. २०० कोटींच्या आसपास होते ते १९७१-७२ मध्ये २००० कोटींच्याही वर गेले आहे. ह्या करांचे उत्पन्न वाढवावयाचे असेल तर सामान्य माणसांच्या दैनंदिन उपभोगातील वस्तूवर कर लादावा लागतो आणि त्यामुळे हे कर प्रतिगामी असतात. केंद्र सरकारचे उत्पादन कर (साखर, काढ्यापेठ्या, तंबाखू इ.) व राज्यांचा विक्रीकर ही ह्यांची उदाहरणे आहेत. अशांमुळे सामान्य जनांना फार झळ पोचते व किंमती वाढतात. गेल्या दहा वर्षांतच भारतातील घाऊक किंमती दुप्पट झाल्या आहेत. (१९६१-६२=१००; नोव्हेंबर ७२=२१०) अतिरेकी करांमुळे किंमती वाढून ठराविक रकमेत कमी काम होऊन नियोजनाची फलश्रुती घटते. तसेच बचतही कमी होते आणि सरकारला कर व कर्जेही कमी मिळतात. परन्तु सब-स्थितीत करवाढ अटळ आहे.

गेल्या वर्षी बांगला देश युद्ध व निर्वासित यांमुळे झाली. चालू वर्षी अवर्षण-व गेल्या वर्षीचा ताण-यांमुळे होणार! परन्तु यातून भाववादीचे संकट कोसळणार हे निश्चित. राज्य सरकारांचा विक्री कर हा प्रमुख उत्पन्नाचा मार्ग आहे. १९७१-७२ च्या दरात त्यामुळे त्यांना एकूण करांच्या निम्म्याहूनही अधिक उत्पन्न आले. पण हा ग्राहकांना त्रासदायक व भाववादीला पोषक आहे. राज्य सरकारांना शेती उत्पादनावरील कर वाढविणे शक्य आहे. १९७१-७२ मध्ये राज्यांच्या एकूण करांच्या उत्पन्नापैकी तो अवघा ०.७% आहे! परन्तु तो राजकीय कारणांसाठी वाढविला जात नाही. महाराष्ट्राच्या एकूण ४१२१.७ कोटी करांच्या उत्पन्नापैकी तो अवघा रु. ३८ लाख होता.

कर्जे

पाचव्या योजनेत कर्जापोटी रु. १०,००० कोटी पाच वर्षांत मिळावेत अशी कल्पना आहे. बाजारातील पैसा, वाढलेली उत्पन्न व क्निफायतशीर गुंतवणुकीच्या वैकल्पिक सोयींचा अभाव-ह्यामुळे हे उद्दिष्ट सिद्धीला जाईलही.

तुटीचा अर्थभरणा

विकसनशील देशांच्या विकसन प्रक्रियेत तुटीचा अर्थभरणा हा एक वित्तप्रबंधाचा महत्त्वाचा मार्ग असतो. ह्याच्यामुळे भाववाद होते, परन्तु आळशी यंत्रसामग्री व क्षमता जर उपयोगात आली तर उत्पादनवाढ होऊन ही आपत्ती टळते. पहिल्या योजनेत शेतीउत्पादन चांगले झाल्याने उत्पन्नवाढ झाली. त्यामुळे तुटीचा अर्थभरणा अगदी थोडा-सुमारे रु. ३०० कोटींचा झाला. दुसऱ्या योजनेत आपली स्टॅलिंग गेगाळी संपली व सज्जद औद्योगीकरण व धान्य आयात सुरू झाल्याने तो वाढून रु. ९०० कोटींच्या आसपास झाला. तिसरीत युद्धे, दुष्काळ यांमुळे तो आणखीच वाढला व सुमारे ११५० कोटींच्या जवळ गेला व चौथ्या योजनेत तो रु. १२०० कोटींच्याही वर जाणार आहे. पाचव्या योजनेत तो रु. १५०० कोटीपर्यंत जाईल. अपेक्षेप्रमाणे औद्योगिक व शेतीउत्पादनवाढ झाल्यास (!) हा आकडा भयप्रद ठरू नये.

सार्वजनिक उद्योगधंदे

रेल्वे, रिझर्व बँक व इतर राष्ट्रीय उद्योगधंदे यांच्याकडून पाच वर्षांत सुमारे रु. २२०० कोटी यावेत असा नियोजन-कारांचा कयास आहे. रेल्वे कारभार, पोलाद कारखाने व अवजड विद्युत प्रकल्पातील तोटे लक्षात घेता ही अपेक्षा फलद्रूप होणे अशक्य वाटते. तथापि व्यवस्थापनात आता सुधारणा होत आहे. तसेच सरकारने या उत्पादक घटकांना बाजवी नफा मिळणाऱ्या किमतीही दिल्या पाहिजेत. सरकारने उच्च श्रेणीतील अधिकाऱ्यांचे पगार भारतीय परिस्थितीला अनुरूप ठेवल्यास पैशाची बचत होईल व विषमता-निर्मूलनाच्या दिशेने ते योग्य पाऊल पडेल.

एकंदरीने अपेक्षित पैसा कसाबसा गोळा होईल असे धरून चालण्यास हरकत नाही. परन्तु त्यामुळे भाववाद होणेही अटळ आहे.

साजगी क्षेत्र

साजगी क्षेत्राने आपल्या वाढीस लागणारा पैसा प्रायः आपल्या स्वतःच्याच नफ्यातून, भागभांडवल व कर्जभांडवल उभारून जमवावयाचा आहे. ह्याबाबत सरकारने आपले धोरण स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक व साजगी क्षेत्रे स्पष्ट करणे, मक्तेदारी आयोगाकडून सत्वर निर्णय मिळणे, स्थापनेनंतर जकाती व कर यांबाबत सवलती चालू ठेवणे, कच्च्या मालाची व वाहतुकीची व जरूर त्या परकीय चलनाची पूर्तता करणे ह्याबाबतीत सरकारने निर्णायक पाऊल उचलणे आवश्यक आहे. तसेच साजगी उद्योगपतींनीही जनतेच्या डोळ्यांवर येणारे बेफाट विलासी जीवन टाळले पाहिजे. ते त्यांनी खुशीने न केल्यास सरकारनेही बरिष्ठ श्रेणीतील अधिकाऱ्यांच्या पगारावर व इतर चॅनींवर अंकुश घातलाच पाहिजे. त्यामुळे थोडीफार बचत होईलच. पण औद्योगिक क्षेत्राबाबतच्या दृष्टिकोनात इष्ट तो बदल झाल्याचे दिसेल.

भाववाद

पाचव्या योजनेत भाववाद होऊ न देण्याची नियोजन-कारांची अपेक्षा आहे आणि ही भावडी अपेक्षा प्रत्येक योजनेतच करण्यात आली होती. पण फक्त पहिल्या योजनेतच किमती सुमारे १२% नी उतरल्या. पुढे प्रत्येक योजनेत त्या चढल्या आहेत. दुसऱ्यात ३०%, तिसऱ्यात ४५% मधल्या तीन वर्षांत १५% आणि चौथ्यात आतापर्यंतच जवळ जवळ २५% नी किमती वाढल्या आहेत. १९६१-६२ = १०० ह्या निर्देशांकाच्या संदर्भातच त्यांनी नोव्हेंबर १९७२ महिन्यात २१० हा निर्देशांक ओलांडला आहे. भाववादीची कारणे स्पष्ट आहेत. अन्नधान्ये, कच्चा माल याची टंचाई, जनतेजवळचा काळा आणि गेरा पैसा, आणि उत्पादनक्षमतेपेक्षा कमी शक्तीत उद्योगधंदे चालणे व उत्पादन कमी होणे इत्यादी कारणे संभवतात. चालू वर्षीच्या काही राज्यांतील अवर्षणामुळे अन्नधान्यात तूट आली आहे हे वर पाहिलेच. त्यामुळे अन्नधान्ये, कच्चा माल यांचे निर्देशांक वाढू लागले. त्यामुळे औद्योगिक उत्पादनाच्या किमतीही वाढल्या. त्याचप्रमाणे आज जनतेजवळ सेळता पैसाही जास्त आहे. गेल्या वर्षीच्या निर्वासितांवरील, युद्धतयारीवरील व वाढत्या महागाई-भत्यामुळे खूप पैसा प्रसरणात राहिला आणि त्याचे दडपण किमतीवर आले. एप्रिल १९७१ ते एप्रिल १९७२ मध्ये किमती १२% नी वाढल्या आणि गेल्या सहा महिन्यातही आणखी ८% नी वाढल्या आहेत. तसेच सुमारे रु. ३००० कोटी इतका काळा पैसा प्रसारात आहे. त्यामुळे मागणी व किमती भरमसाट वाढतात. सरकारी नियंत्रणे, भरमसाट कर, गुंतवणुकीला वाव नसणे व घोडदौड करणाऱ्या किमती यांमुळे हा पैसा प्रसारात

राहातो व त्यामुळे किमती वर चढतात. याखेरीज विकासाच्या वाढत्या वेगामुळे जो कायदेशीर पैसा असतो तोही वाढत असतो. गेल्या ११ वर्षांत (१९६०-६१ ते १९७१-७२) लोकांच्या जवळचा पैसा रु. २०९८ कोटींपासून रु. ४८०७ कोटीपर्यंत वाढला आहे आणि प्रसारातला एकूण पैसा तर रु. २८६८ कोटींपासून रु. ८०६५ कोटीपर्यंत वाढला आहे. चालू साली टंचाई व कोट्यावधी लोकांना पैशाचे वाटप होणार असल्याने किमती कोठपर्यंत वाढतील हे सांगता येत नाही! ह्या भाववादीमुळे वेतनवादीची रास्त मागणी येते व ती पुरी केल्यास पैसा वाढतो व वस्तूंना मागणी व त्याच्या किमती वाढतात. ह्याच परिस्थितीत तुटीच्या अर्थभरण्याची सुमारे रु. २२०० कोटींची भर पडली म्हणजे किमतींचा पतंग गगन भेदूनच जाईल यात संशय नाही!

किमती, वेतने व उत्पन्ने

सुरुवातीला पाचव्या योजनेवरील दस्तऐवजाचा जो तर्जुमा दिला आहे, त्यावरून नियोजन मंडळ (व सरकार) वेतने उत्पादकतेशी जोडण्यास तयार आहे असे दिसते. परन्तु नुकत्याच घेतलेल्या शेकडा ८.३३ बोनस देण्याच्या निर्णयावरून सरकारची भूमिका घट्ट व तर्कशुद्ध नाही असे दिसते. त्यामुळे नुसतीच वेतने वाढतात पण उत्पादन वाढत नाही—आणि त्यामुळे किमती वाढतात—आणि वेतनवादीची मागणी पुढे येते. ह्यावर उपाय म्हणजे काही एक कालपर्यंत सरकारने सक्तीने वेतने व उत्पन्ने यांतील वाढ स्थगित करणे व उत्पादन वाढल्यावर मग वेतने वाढू देणे. इंग्लंड, अमेरिका ह्या खुल्या अर्थव्यवस्थेतही हे प्रयोग अलीकडे केले गेले आहेत. आणि त्यामुळे त्याचा तात्पुरता तरी फायदा झालेला आहे. पण येथे तसे काही करू पाहणे म्हणजे संप आणि संघर्षांना आमंत्रण देण्यासारखेच आहे. तेव्हा आज तरी भाववाढ-वेतन-उत्पन्न-वाढ ह्या दुष्ट चक्रातून सुटका होणे अवघड दिसते.

विषमता-उच्चाटन

आर्थिक विषमता-उच्चाटनाचे ध्येय दुसऱ्या योजनेत समाजवादी समाजरचनेचे ध्येय निश्चित झाल्यानंतर, प्रत्येक योजनेचे पालुपद होऊन बसले आहे. आणि आजही ते 'ध्येय'च आहे आणि न दिसण्याइतके दूर आहे! जबरदस्त कर, करसंपत्तीचा दलित वर्गासाठी उपयोग, संपत्तिकर, शेतजमीनधारण-मर्यादा, मोफत शिक्षणादी सबलती, इत्यादी समताप्रवर्तक उपाय अवलंबण्यात आले आहेत. तरीही विषमतेचे चित्र हे असे आहे. नॅशनल सॅल सर्व्हेच्या पाहणीवरून असे आढळून आले आहे की, सर्वांत वरचे १०% लोक राष्ट्रीय उपभोगापैकी ३०% उपभोग भोगतात; तर तळातील ४०% लोकांना २०% पेशाही कमी उपभोगात वाटा मिळतो! सुमारे ५० टक्के लोकसंख्येला राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या फक्त २०% उत्पन्न मिळते; पण ५% ना मात्र २०% पेशा अधिक मिळते! एकूण शेतकरी कुटुंबांपैकी

१५% ना जमीनच नाही. मात्र १०% जवळ ५०% पेशाही जास्त आहे! हे सर्व १९६१-६२ चे कमाल जमीनधारणा कायदे होऊन अमलात आल्यावरचे चित्र आहे! आता १९७१-७२ चे सीलिंग कायदे झाले आहेत. त्यातही मर्यादा कमी केली आहे; पण तेथेही ती वाढविण्याचे (यशस्वी) प्रयत्न राज्यपातळीवर होत आहेत. शिवाय हरितक्रांती ही बी-बियाणे, सते, मुबलक पाणीपुरवठा इत्यादींवर अवलंबून असल्याने तिचे लाभही सधन शेतकऱ्यांनाच मिळाले आहेत.

याहीपेक्षा शरमेची गोष्ट म्हणजे शहरी आणि ग्रामीण भागात एक उपऱ्या श्रीमंतीचा नवाच वर्ग उदयाला आला आहे आणि सध्याच्या आर्थिक परिस्थितीतील अभावांचा फायदा उपटून तो आपली तुंबडी भरत आहे! त्याचप्रमाणे ज्या सुधारणा गरिबांसाठी व दलितांसाठी आहेत, त्या सर्व चातुर्यनि-साम, दाम, दंड नीतीचा उपयोग करून आपल्याकडेच वळवून घेत आहे. शेतीची कर्जे, अनुदाने बहुतांशी सधन शेतकऱ्यांच्याच हातात जात आहेत.

वारिद्रयनिर्मूलन व रोजगारी

भारतात आजही ४०% लोक (२२ कोटी) गरिबीच्या रेषेच्या साठी—म्हणजे आजच्या किमतीत दरमहा ४० रु. ही न मिळविणारे (किमान अन्नवस्त्रनिवाराही नसणारे) असे आहेत. त्यांच्या किमान गरजा भागविण्याचा कार्यक्रम हातात घेण्यात येऊन त्यांचे राहणीमान (!) "अधिक बरे" करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे. शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, घरजागा, रस्ते, इत्यादी कामे हाती घेऊन हे कार्य करण्यात येणार आहे हे कार्यक्रम सर्व विकासकार्यक्रमांशी संलग्न करण्यात येणार आहेत व त्यावर सुमारे रु. १०,००० कोटी खर्च करण्यात येतील. तसेच सामान्य जनांसाठी लागणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यात येणार असून श्रीमंतांच्या उपभोगावर नियंत्रण घालण्यात येणार आहे!

ह्याच कार्यक्रमाबरोबर कुटुंब नियोजनाचाही कार्यक्रम आणखी घडाडीने चालविण्यात येणार आहे व पुढील योजनेत लोकसंख्या-वाढीचा दर दरसाल दर शेकडा १.५ पर्यंत उतरविण्यात येण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

त्याचप्रमाणे सुशिक्षितांची बेकारी हटविण्याकरिता पाच लाख नोकऱ्या निर्माण करण्यात येणार आहेत.

हे सर्व वाचले की आपण नेहमीचेच सरकारी पत्रक वाचत आहोत असे वाटते, ह्याकरिता १० नाही १२ हजार कोटी रुपये खर्च झाले तरी, व ते व्यवस्थित खर्च झाले तरी. ते आभाळाला ठिगळ लावल्यासारखेच होणार आहे. आणि हा पैसा "नेहमीप्रमाणेच" खर्च होणार नाही अशी काय सात्री आहे!

मात्र चारू अवर्षणाने जनता-सहभागाची उत्तम संधी मिळाली आहे. हल्ली सुरू असलेली व तशाच प्रकारची शेतीची कामे

सरकारने सतत पाच वर्षे चालू ठेवावी-बंधारे, तलाव, रस्ते बांधावे रेल्वे बांधाव्या, घरे बांधावी, लहान लहान उद्योग वसवावे-युद्धाच्या निकडीने सध्याप्रमाणेच कामच लावावे, त्यात खंड पडू देऊ नये.

चालू दस्तऐवजात सरकारने गरिबी हटाव व रोजगारी निर्मितीच्या योजनांचा तपशील दिलेला नाही. तो तपशील सगळीकडच्या गरजा लक्षात घेऊन साकल्याने मांडता आला पाहिजे. मात्र उत्पादन वाढल्याशिवाय रोजगारी व उत्पन्ने वाढणार नाहीत, व ती वाढविल्याशिवाय गरिबी जाणार नाही. म्हणून नियोजनमंडळाने सरकारला हरप्रयत्नाने उत्पादन-विशेषतः सामान्य लोकांच्या गरजा भागविण्याचे-निर्यातवाढीचे-आयात वसुलीचे-उत्पादनवाढीचा सल्ला दिला पाहिजे. सैद्धान्तिक समाजवाद अगर एकाधिकार व्यापार थोडा बाजूस ठेवला तरी चालेल. तरच गरिबीचा प्रश्न थोडक्यात सुटू शकेल.

अंमलबजावणी

सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तपशीलवार केलेल्या नियोजनाची काटकोर अंमलबजावणी झाली पाहिजे. आणि आजपर्यंतचा अनुभव येथेच आपणाला निराश करतो. विलंब, बेपर्वाई, नासबुस, लाचलुचपत हे दोष तर नेहमीचेच आहेत. पण नियोजनाची माहितीसुद्धा सामान्य जनतेला नसते. तर मग तिचा सहभाग कसा मिळणार ? नियोजन म्हणजे सरकारी कामाप्रमाणे चालते आणि नेहमीप्रमाणे त्यात काही लोक आपले हात धुऊन घेतात. नियोजनाची पूर्ण जाणीव जनतेला करून देणे आवश्यक आहे.

सरकारने आपल्या खात्यातून काटकसरीचा आदर्श घालून दिला पाहिजे. आज सरकारी वरिष्ठ अधिकारी 'गरिबी हटाव'च्या सत्रात भाग घ्यावयास जातात आणि रोजी १०० रु. च्या हॉटेलात सरकारी खर्चाने राहातात-विमानांखेरीज त्यांना प्रवासही चालत नाही-हे पाळटले पाहिजे. अधिकार्यांनी सेवावृत्ती व काटकसरीचा आदर्श घालून दिला पाहिजे.

उपसंहार

"नियोजन म्हणजे जे शक्य असते ते संपादण्याची कला" असे म्हणतात. भारतीय नियोजन ह्या व्याख्येत कधीच बसले नाही. आपण नेहमीच शक्यतेच्या पलीकडे दृष्टी ठेवली पण आपल्या मर्यादित साधनसामग्रीकडे, गुणवत्तेकडे, कुवतीकडे दुर्लक्ष केले, किंवा जाणूनबुजून मोठी श्रेण घेत असता, पाळावयाची पथ्ये पाळली नाहीत, आवश्यक तितके कठोर झालो नाही. समाजवादाचा उद्बोध केला-पण तो तातडीने आणला नाही. आणि भांडवलशाहीच्या फायद्यांनाही आपण मुकलो. गरिबांना सुधारू शकलो नाही-पण श्रीमंतांच्या संपत्तीलाही समाजोपयोगी होण्यास वाव ठेवला नाही. पाचव्या योजनेच्या दृष्टिकोनाचा दस्तऐवजही ह्याच पडढीतला आहे. त्यात खूप इच्छिले आहे पण ते सर्व अतर्क्य, अशक्य वाटते. निव्वळ शब्द !

नागरी सहकारी बँकेतील अग्रणी बँक

सांगली अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि., सांगली (स्थापना १९३५)

नूतन दीपावली वर्ष सर्वांना सुखसमृद्धीचे व भरभराटीचे जावो.

अधिकृत भांडवल	...	रु.	१५,००,०००
वसूल भांडवल	...	रु.	९,०२,०००
रिझर्व्ह व इतर फंड्स	...	रु.	१७,१८,३२७
ठेवी	...	रु.	३,४७,४८,०००
कर्जे	...	रु.	२,५०,३१,०००

शाखाविस्तार—

माधवनगर, सणभाग (सांगली), बुधगाव, गावभाग (सांगली), विश्रामबाग, कसबेडिग्रज, भिलवडी, मार्केट यार्ड (सांगली), म्हैसाळ व मराठवाड्यातील बीड व परभणी या जिल्ह्यांचे ठिकाणी.

—बँकेचे सर्व प्रकारचे व्यवहार केले जातात—

मा. न. कार्लेकर	ल. य. लागू
बँकील	बी. ए., एलएल. बी.
कार्याध्यक्ष	व्यवस्थापक

हेड ऑफिस टे. नं. २२ मिश्रखत विभाग टे. नं. ५६
माल खत वि. विभाग टे. नं. ५८ ऑईल मिल टे. नं. ५०

शेकडो शेतकऱ्यांनी वापरून अत्युत्कृष्ट अनुभव घेतलेला आहे. म्हणूनच बहुसंख्य शेतकरी श्री पैसाफंड शेतकी सहकारी बँक लि., हुपरी निर्मित

पैसाफंड मिश्रखत

१५ : ५ : ५	१२ : ६ : ०
१० : ५ : ५	६ : १२ : ०
९ : ९ : ५	९ : ९ : ०

सर्व पिकांना वापरणे पसंत करतात. आपण एकवेळ अनुभव घेतलेस कमी पैशांत भरपूर मोबदला मिळण्याचे समाधान आपणासही लाभेल. एकवेळ वापरून खात्री करा.

आ. बा. नाईक
मॅनेजिंग डायरेक्टर

एस. बी. गार
शेती अधिकारी

एल. वाय. पाटील
नेअरमन

श्री पैसाफंड शेतकी सहकारी बँक लि.,
हुपरी, जिल्हा-कोल्हापूर.

बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाने काय साधले ?

आत्मसंशोधन आणि त्वरित उपाययोजना आवश्यक

(च. वि. जोग, बँक ऑफ महाराष्ट्राचे भूतपूर्व कस्टोडियन, चेअरमन आणि मॅनेजिंग डायरेक्टर)

लोकांमध्ये बँकांच्या कार्याबद्दल वैफल्यवादी, नैराश्याची, अविश्वासाची भावना का फैलावत, बळावत आहे, बँकांची जनमानसातील प्रतिमा का डागळत चाललेली आहे, त्याचा कसून शोध घेण्याची वेळ आली आहे. अकार्यक्षमतेकडे व नुकसानीच्या रोखाने बँकांची अशीच वाटचाल चालू राहिली तर बँकिंग धंद्याचे भवितव्य धोक्यात आहे हे सांगण्यास ज्योतिषाची गरज नाही. बँकांची व्यवस्थापन यंत्रणा शाखाधिकारी व त्यांच्या हाताखालील सेवकवर्गा ह्यांच्या मनात व विचारात नवीन प्रेरणा, उत्साह व आवेश योग्य त्या प्रमाणात निर्माण करू शकल्या नाहीत, हे कदा सत्य आहे. या अपयशाची वस्तुनिष्ठ कारणे कोणती याचा सखोल अभ्यास करून त्यांचे त्वरित निवारण करणे करता येईल, इकडे बँकांनी प्रथम लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे.

देशातील १४ प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यास चार वर्षे लोटून गेली. राष्ट्रीयीकरणाचे वेळी सर्वसामान्य लोकांच्या बँकांच्या कार्य व धोरणाबद्दलच्या आशा उंचावल्या होत्या, अपेक्षा वाढल्या होत्या. राष्ट्रीयीकरण म्हणजे एका क्रांतिकारी व सामाजिक-आर्थिक स्थित्यंतराची, एका नव्या पर्वाची नांदीच होय अशी सर्वसाधारण समजूत होती. सामाजिक न्यायाच्या प्रतिष्ठापनेचे, समाजातील सर्व थरातील लोकांना आर्थिक उन्नतीचे आश्वासन देणारे, अर्थव्यवस्थेचा योजनाबद्ध संतुलित विकास व अभ्युदय घडवून सर्वांना आर्थिक संपत्तीचे द्वार खुले करण्याचे एक अमोघ साधन म्हणून बँकांकडे लोक मोठ्या आशेने पाहत होते. पण प्रत्यक्षात मात्र बँकांनी या अपेक्षा धुळीस मिळविल्या आहेत, वचनभंग केला आहे, त्यांची उक्ती व कृती यातील तफावत वाढतच आहे असा समज जनमानसात दृढमूल होऊ पाहत आहे, हे कदा सत्य आहे. लोकांमध्ये बँकांच्या कार्याबद्दल अशी विफलत्वाची, नैराश्याची, अविश्वासाची भावना का फैलावत, बळावत आहे, बँकांची जनमानसातील प्रतिमा का डागळत चाललेली आहे याचा कसून शोध घेण्याची वेळ आली आहे. सरेसुरे आत्मसंशोधन करून लोकांच्या भ्रमनिरासाची कारणे दूर करण्याचे प्रयत्न न करता, केलेल्या कामगिरीवरच बँका जर आत्मसंतुष्ट राहातील तर त्या लोकक्षोभास पात्र ठरतील व परिणामी राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रयोगाच्या अपयशाचे स्वरूप त्यांच्या माथी मारले जाण्याची शक्यता नजरेआड करता येणार नाही.

वचतसंचय वाढ, शाखाविस्तार, ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात पदार्पण आणि अर्थव्यवस्थेचा अग्रक्रम दिल्या गेलेल्या व समाजाच्या मागासलेल्या, उपेक्षित व दुर्बल घटकांना कर्ज-रूपाने आर्थिक साहाय्य व प्रोत्साहन या बाबतीत गेल्या चार वर्षांत बँकांनी केलेले कार्य, गाठलेला प्रगतीचा टप्पा यांची आकडेवारी व अहवाल रिझर्व्ह बँकेने वेळोवेळी प्रसिद्ध केले आहेत. तरीसुद्धा बँकांच्या एकंदर कारभाराबाबत व कर्तृत्वाबाबत

लोकांच्या मनातील आशंकांचे निवारण होत नाही ही निश्चित चिंतेची बाब आहे.

बँकांच्या एकूण शाखांची संख्या जून १९६९ मध्ये ८,२६२ होती. ती एप्रिल १९७३ अखेरीस १५,१२४ पर्यंत वाढली. याशिवाय बँकांना आणखी २,३८५ केंद्रांत शाखा उघडण्याचे परवाने दिले होते ते वेगळेच. या शाखाविस्ताराचे नागरी-ग्रामीण प्रदेशानुरूप तुलनात्मक वर्गीकरण खाली दिले आहे.

	शाखांची एकूण संख्या	
	जून १९६९	एप्रिल १९७३
१. ग्रामीण	१,८३२ [२२.४%]	५,४७४ [३६.२%]
२. अर्धवट नागरी	३,३२२ [४०.१%]	४,६६२ [३०.८%]
३. नागरी	१,४४७ [१७.५%]	२,५२५ [१६.७%]
४. फार मोठी शहरे व बंदर विभाग	१,६६१ [२०.२%]	२,४६३ [१६.३%]
एकूण	८,२६२ [१००%]	१५,१४० [१००%]

[टीप :- केंद्रातील आकडे एकूण संख्येशी शेकडा प्रमाण दर्शवितात.]

या नवीन शाखांपैकी शेकडा ५८% पेक्षा अधिक शाखा एकही बँक नसलेल्या ठिकाणी उघडल्या गेल्या असून ग्रामीण भागातील एकूण शाखांची संख्या दुपटीपेक्षाही अधिक वाढून ५,४७४ पर्यंत येऊन ठेपली आहे. ग्रामीण भागातील शाखांच्या संख्येचे एकूण शाखांच्या संख्येशी शेकडा प्रमाण एप्रिल १९७३ अखेर ३६.२ टक्के होते. या अभूतपूर्व शाखाविस्तारामुळे चार वर्षांपूर्वी शाखेगणिक सरासरी लोकसंख्येचे मान ६५,००० होते ते आता ३६,००० पर्यंत खाली आले आहे. जलद

शाखाविस्ताराबरोबर अनुसूचित व्यापारी बँकांकडील ठेवीत-ही लक्षणीय वाढ झाली आहे. जून १९६९ रोजी एकूण ठेवींची रक्कम रु. ४,६४६ कोटी होती ती ३० जून १९७३ अखेर रु. ९,०१८ कोटीपर्यंत वाढत गेली. पण ग्रामीण भागातील शाखांची ठेवी जमा करण्याबाबतची व कर्ज वितरणाबाबतची कामगिरी अपुरी, तोकडी व असमाधानकारक आहे. जून १९७२ अखेर या ग्रामीण शाखांनी जमा केलेल्या ठेवी व दिलेली कर्जे यांचे बँकांकडील एकूण ठेवी व कर्जे यांशी शेकडा प्रमाण अनुक्रमे फक्त ६ व ४ एवढेच होते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया बुलेटिन एप्रिल १९७३ च्या पुरवणीमध्ये उद्धृत केलेल्या आकडेवारीवरूनही असाच निराशाजनक निष्कर्ष निघतो.

जून १९७२ च्या शेवटच्या शुक्रवारी ४,७७८ ग्रामीण शाखांपैकी ४,१२० ग्रामीण शाखांकडील एकंदर ठेवी रु. ४८५.५५ कोटी होत्या तर त्यांनी दिलेली कर्जे केवळ रु. १९०.९३ कोटी होती. तसेच त्याच दिवशी ४,३६४ अर्धनागरी शाखांपैकी ४,०२५ शाखांकडील एकूण ठेवी रु. १६६९.१० कोटी होत्या व त्यांनी दिलेली कर्जे रु. ६८३ कोटी होती. या दोन्हीही प्रदेशांतील बँकांच्या शाखांकडील कर्जव्यवहाराचे ठेवीशी शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ३९-३२ व ४०-९२ होते. २,४८२ नागरी शाखांपैकी २,२४७ नागरी शाखांकडील ठेवी व कर्जे अनुक्रमे रु. १,७९८-२८ कोटी व रु. १,१३६-९४ कोटी होती तर १,८९१ महानगरांतील शाखांपैकी १,८१२ महानगरांतील शाखांकडील ठेवी व कर्जे अनुक्रमे रु. ३,६०६-२४ कोटी व रु. ३,३५६-४६ कोटी होती. नागरी भागातील शाखांकडील कर्जव्यवहाराचे ठेवीशी शेकडा प्रमाण ६३-२२ होते तर महानगरांतील शाखांचे बाबतीत तेच प्रमाण ९३-६ होते. तसेच वर नमूद केलेल्या दिवशी बँकांकडे ज्या एकूण ठेवी होत्या त्यांपैकी शेकडा ५० पेक्षा अधिक ठेवी महानगरांतील शाखांकडील होत्या आणि बँकांच्या एकूण कर्जव्यवहारापैकी शेकडा ६२ टक्के कर्जव्यवहारही याच महानगरांतील शाखांनी केलेला होता.

यावरून हाच स्वच्छ निष्कर्ष निघतो की ग्रामीण व अर्धवट नागरी प्रदेशांतील वचत संचयरूपी साधनसामग्रीचा ओष व विनियोग बँका महानगराकडे व महानगरासाठी करीत आहेत व त्यामुळे प्रादेशिक विषमता अगर असमतोल दूर करण्याच्या राष्ट्रीयकरणाच्या एका प्रमुख उद्दिष्टास प्रत्यक्षात बँका हरताळ फासत आहेत. मागासलेल्या विभागांतून विकसित विभागांकडे अशा रीतीने साधनसामग्रीचा ओष वळविल्यामुळे विषमता कमी होण्याऐवजी वाढतच आहे व त्यामुळे बँकांच्या कारभाराबद्दल अधिकच नाराजी व्यक्त केली जात आहे.

बँकांच्या विविध सेवा व सुविधा जास्तीतजास्त प्रदेशांत व समप्रमाणात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने शाखाविस्ताराचा अभूतपूर्व कार्यक्रम बँकांनी पुरा केला आहे व १९७५ अखेर अजून ५,००० नवीन शाखा उघडण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट आहे.

दीपावली शुभचिंतन

आमचे सभासद, खातेदार व हितचिंतक यांस नूतन वर्ष आनंदाचे व भरभराटीचे जावो.

— आमच्यावरील विश्वासाचे प्रतीक —

- (१) ठेवी ..... १ कोटीचे वर
- (२) कर्जे ..... ७५ लाखाचे वर
- (३) खेळते भांडवल... १ कोटीचे वर

आपल्या बँकिंगविषयक सर्व गरजा भागविण्यासाठी आम्हांस सहकार्य करा.

— आजच समक्ष भेट द्या —

दि कॉसमॉस को-ऑपरेटिव्ह अर्बन बँक लि., पुणे

मुख्य ऑफिस : लक्ष्मी रोड, पुणे ३०
फोन नं. ५६२८३

शाखा : ४८९/२, अ, पर्वती, पुणे ९. फोन नं. २७३८६	शाखा : सि. स. नं. ६२ ब/ घ. नं. ३३ बोपोडी, पुणे ३. म. ना. परांजणे बी. ए., बी. कॉम., एल. एल. बी. उप-कार्याध्यक्ष
व. गं. बर्वे बी. कॉम. व्यवस्थापक	मा. ग. रवडे बी. ए. उप-कार्याध्यक्ष

दि बँक ऑफ कराड लि., कराड

(शेड्युल्ड बँक)

रजि. ऑफिस :— १५, रविवार पेठ, कराड

शाखा :

मुंबई, पुणे, सातारा, इस्लामपूर, तासगाव, विटा, कोल्हापूर, मलकापूर, भोर, ताकारी, संगमेश्वर व कसबा तारळे, (जि. कोल्हापूर)

माहिम शाखा लौकरच सुरू होत आहे.

: ठेवीवरील व्याजाचे दर :

सेविंग्ज ठेव	४ ३/४ टक्के.
मुदत ठेव १ वर्ष ते ५ वर्षांपेक्षा जास्त.	६ ३/४ ते ७ ३/४ टक्के.
१ वर्ष मुदतीची ठेवीची दीडपट योजना व ९ वर्षे ४ महिने मुदतीची ठेवीची दामदुप्पट योजना व इतर आकर्षक योजनांसंबंधीची माहिती बँकेच्या ऑफिसांत मिळू शकेल.	

म. न. आठवळे
चंवरमन

तथापि या बाबवीतही प्रादेशिक विषमतेचे प्रमाण नजरेत भरण्या-
सारखे आहे. कारण १९७२ अखेर भारताच्या पश्चिम व दक्षिण
भूप्रदेशात ८,१८८ शाखा होत्या तर पूर्व व ईशान्य भूप्रदेशात
केवळ १,७८० शाखा होत्या. ३०-६-७२ अखेर राष्ट्रीय पातळी-
वर सरासरी दर ४०,००० लोकसंख्येस एक शाखा असे प्रमाण
आहे तर मणिपूर, आसाम, त्रिपुरा, नागालँड, अरुणाचल प्रदेश,
मिझोराम, बिहार, ओरिसा, पश्चिम बंगाल, उत्तर प्रदेश व मध्य
प्रदेश या राज्यांतील दर शाखेगणिक लोकसंख्या बरीच जास्त
आहे.

अर्थव्यवस्थेतील प्राधान्य दिलेल्या क्षेत्रांना आणि समाजातील
दुर्बळ व दुर्लक्षित घटकांना अधिकाधिक पतपुरवठा करून कर्ज
वितरणाच्या धोरणात व एकंदर साच्यात अधिकाधिक विविधता,
नाविन्य, बहुरंगीपणा आणण्याच्या दृष्टीने बँकांनी टाकलेली पावले
व प्रगती असमाधानकारक असून प्रगतीचा वेगही ओसरू लागला
आहे असे दिसून येते.

जून १९६९ ते जून १९७३ या काळात बँकांची एकंदर खढी
कर्जे रु. ३,५९९ कोटीवरून रु. ६,२९९ कोटीपर्यंत वाढली.
तथापि वर उल्लेखिलेल्या अग्रक्रम दिल्या गेलेल्या क्षेत्रांना सार्व-
जनिक क्षेत्रातील बँकांनी दिलेली कर्जे मात्र जून १,९६९ मध्ये
रु. ४४१ कोटी होती ती सप्टेंबर १९७२ अखेर रु. १०८०
कोटीपर्यंत व डिसेंबर १९७२ अखेर रु. ११६१ कोटीपर्यंत
वाढली. या क्षेत्रातील कर्जदारांच्या खात्यांची एकूण संख्या जून
१९६९ ला २,६०,१४२ होती ती डिसेंबर १९७२ अखेर
१७,२९,००० पर्यंत वाढली. पण या क्षेत्राशी असलेल्या कर्ज-
व्यवहाराचे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या एकूण कर्जव्यवहाराशी
शेकडा प्रमाण जून १९६९ मध्ये १४.९ होते ते जून १९७२ मध्ये
२३ पर्यंत चढले व सप्टेंबर १९७२ अखेर २५.१ पर्यंत वाढले.
तथापि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या कर्जव्यवहाराच्या वाढीतील
प्राधान्य दिल्या गेलेल्या क्षेत्राकडे जाणारा वाढीचा हिस्सा उत्तरोत्तर
कमी होत आहे. १९७० मध्ये एकूण कर्जवाढीच्या ५६ टक्के वाढ
प्राधान्य दिलेल्या क्षेत्रातील कर्जात झाली तर हेच प्रमाण
१९७१ मार्च अखेर ३६ वर आले तर १९७२ मार्च अखेर ते
आणखी खाली म्हणजे २३ वर घसरले. कृषी व्यवसायास दिलेली
कर्जे जून १९६९ अखेर रु. १६२ कोटी व एकूण कर्जदार
खातेदार १,६४,००० होते तर डिसेंबर १९७२ अखेर सदर
कर्जे रु. ४३० कोटीपर्यंत वाढली व कर्जखातेदारांची संख्या
१२,४५,००० पर्यंत गेली. याच काळात लघु उद्योगांना केलेले
आर्थिक साहाय्य रु. २५१ कोटीवरून रु. ५७० कोटीपर्यंत
वाढले तर कर्जदार खातेदारांची संख्या ५०,८५० वरून
१,७९,१९० पर्यंत गेली. तथापि बँकांच्या एकूण कर्जव्यवहारात
प्राधान्य दिलेल्या विविध क्षेत्रातील कर्ज व्यवहारांचे प्रमाण
फारसे उत्साहजनक नाही हे खालील कोष्टकांवरून दिसून येईल.

एकूण कर्जांचा शेकडा हिस्सा

	जून १९६९	जून १९७२
इंटरनॅशनल सेरीज शेतीसाठी		
दिलेली खढी कर्जे	५.८	८.४
[अ] प्रत्यक्षपणे	१.४	५.०
[व] अप्रत्यक्षपणे	४.४	३.४
लघु उद्योग	८.१	११.४
खुशकीच्या व जलमार्गाने		
वाहतूक करणारे	०.२	१.१
किरकोळ व्यापार व		
लहान धंदे	०.७	१.७
व्यावसायिक आणि स्वतःचा		
रोजगार असलेले	०.१	०.२
शिक्षण	—	०.१
एकूण	१४.९	२२.९

राष्ट्रीयीकरणानंतर सर्वांगीण प्रादेशिक विकासाचे तत्त्व ग्राह्य
घरण्यात व अंगीकारण्यातही आले. त्यास अनुसरून जिल्हा हा
घटक समजून त्याचा विकास व उत्कर्ष यांस चालना देण्याचे
उद्दिष्टाने जिल्हा विकास मार्गदर्शक बँक योजना (Lead bank
scheme) हा एक अभिनव, क्रांतिकारक उपक्रम सुरू करण्यात
आला. जिल्हा हा या योजनेचा केंद्रबिंदू व कार्यक्षेत्र. त्याच्या
अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण समतोल विकास घडवून आणण्याची
अंतिम जबाबदारी विशिष्ट बँकेवर सोपविण्यात आली आहे.
या कामी ज्या बँकेस जो जिल्हा नेमून दिला असेल त्या बँकेने
पुढाकार घेऊन त्या जिल्हाच्या विकासाच्या योजना आसावयाच्या
आहेत, कार्यवाही करावयाच्या आहेत व पुण्या करावयाच्या आहेत
आणि त्यासाठी त्या जिल्हातील सर्व संस्थांचे, बँका, सरकारी
कचेऱ्या, वित्तीय संस्था, वगैरेचे—साहाय्य व पाठबळ मिळविण्या-
बाबतची, नेतृत्वाची जबाबदारी त्या बँकेवर टाकण्यात आली
आहे. सदर योजनेचा मुख्य भर आहे स्थानिक ग्रामीण विकासा-
वर आणि या विकासाचे कार्यात तेथील सर्व थरांतील, सर्व
भागातील, अधिकाधिक लोकांना सहभागी करून घेण्यावर. पण
गेल्या चार वर्षात या योजनेची प्रत्यक्ष कार्यवाहीच्या रोखाने
होत असलेली वाटचाल कूर्मगतीनेच चालू असल्याचे दिसते.
जिल्हांच्या अर्थव्यवस्थेच्या पाहणीचे अहवाल जवळजवळ पूर्ण
होत आलेले आहेत त्या त्या जिल्हात जरूर त्या शाखा उघड-
ण्याचा कार्यक्रमही बहुतेक पुरा झाला आहे. वेगवेगळ्या जिल्हांना
अनुरूप अशा प्रत्यक्ष कुतिप्रधान कार्यक्रमाची योजनाबद्ध
आसणी करण्याचे दृष्टीने जिल्हा निहाय विचार-विनिमय समित्याही
(consultative committees) स्थापन झाल्या आहेत. तथापि
दुःखाची गोष्ट ही आहे की प्रत्यक्षात या समित्या अकरणात्मक,
अकार्यक्षम ठरल्या आहेत. त्यांच्या विचारमथनातून वस्तुतः
काहीच भरीव फलनिष्पत्ती होत नाही, आजपर्यंत झालेली नाही.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेशी निकटचे संबंध प्रस्थापित करून तिचा विकास साधण्याचे कामात बँकांनी स्वतःला फारसे गोवून अगर गुंतवून घेतलेले दिसत नाही. विशेषतः अग्रक्रम दिल्या गेलेल्या क्षेत्रांना कर्जरूपाने वाढते साहाय्य देण्यात केलेली प्रगती असमाधानकारक आहे. या क्षेत्रांना सरोस्तर किती कर्जपुरवठा पाहिजे आहे हे निश्चित करण्यात बँकांना अद्याप यश आलेले नाही. बँकिंग संघटना खऱ्या अर्थाने योजनाबद्ध रीतीने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा उत्कर्ष घडवून आणण्याचे एक प्रभावी साधन बनविण्याचे सुप्त सामर्थ्य या योजनेत निश्चित आहे. पण वाण आहे ती तडफदार नेतृत्वाची, उपक्रमशीलतेची, विधायक कल्पक योजकतेची व परिस्थितीस इष्ट दिशेनेच वळण देण्याची उमेद बाळगणाऱ्या संघटना चातुर्याची.

मार्च १९७२ मध्ये सामाजिक समतेच्या तत्त्वास अनुसरून आणखी एक नवीन प्रयोग व अभिनव उपक्रम सार्वजनिक क्षेत्रांतील बँकांनी सुरू केला होता. तो म्हणजे समाजातील दुर्बल व मागासलेल्या घटकांना कमी व्याजाचे दराने मर्यादित पतपुरवठा करून देऊन आर्थिक उत्कर्षाची सुसंधी प्राप्त करून देण्याची योजना. [Differential Interest Rates Scheme] या योजनेसाठी अल्पप्राप्ती असलेल्या निवडक, होतकरू व लायक आणि समाजातील मागासलेल्या व दुर्बल घटकांना काही विशिष्ट शर्तीवर पात्रता पारखून द. सा. द. शे. ४ व्याजाचे दराने

आर्थिक साहाय्य करण्याचे आदेश बँकांना देण्यात आले असून प्रत्येक बँकेने गतवर्षातील एकूण कर्जपुरवठ्याच्या निदान ३ टक्का [सर्व बँकांनी मिळून सुमारे रु. २० कोटी] एवढी रकम कर्जाऊ यावी अशी अपेक्षा होती. सदर योजना देशातील २६५ म्हणजे जवळजवळ २/३ जिल्ह्यांना लागू केली आहे. या जिल्ह्यांतील औद्योगिक दृष्ट्या मागास विभागांना व ज्या विभागांना लहान शेतकरी उत्कर्ष-साहाय्यभूत-योजना [Small Farmers Development Agencies Scheme] व ज्या विभागांना जेमतेम खर्च भागेल न भागेल एवढी जमीन कसणारे शेतकरी आणि शेतमजूर यांना साहाय्यभूत योजना [Marginal Farmers & Agricultural Labourers Scheme] लागू होत्या, ह्या विभागांनाही ही योजना लागू करण्यात घेऊन तिची व्याप्तीही वाढविण्यात आली आहे. तथापि मार्च १९७३ अखेर या योजनेसाठी [Differential Interest Rates Scheme] बँकांनी केलेल्या एकूण ५६,५३६ कर्जदार सात्यात रु. २,०७,००,००० एवढेच म्हणजे ठरलेल्या उद्दिष्टाच्या जेमतेम १० टक्केच आर्थिक साहाय्य दिलेले होते. यावरून सामाजिक न्यायाचे तत्त्व प्रत्यक्ष कर्ज व्यवहारात लागू करण्यात बँकांची प्रगती किती मंदगतीने चालली आहे हे दिसून येते.

राष्ट्रीयीकरणाच्या सामाजिक, आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी बँकांनी केलेल्या कामगिरीचा अहवाल हा असा निकस, नकारा-

With Best Compliments From

BRITE ELECTROPLATERS

Telephone No.
8990
(Pimpri)

Telephone No.
54515
(Shivajinagar)

त्मक, निरुत्साही असल्यामुळे जागृत जनमताच्या दृष्टीने बँका अपेक्षाभंगाच्या साक्षात प्रतीक होऊन बसल्यास नवल नाही.

या दुर्लोकिकात आणि चिंतेत आणखी भर टाकणारी महत्त्वाची घटना म्हणजे दिवसेंदिवस घटत चाललेली बँकांची नफा कमविण्याची क्षमता (Declining profitability).

‘इकॉनॉमिक टाइम्स’ या दैनिकाच्या ५ सप्टेंबर १९७३ च्या अंकात बँकिंग व्यवसायाच्या १९७२ मधील कार्याचे जे अभ्यासपूर्वक समालोचन केले आहे त्यात या बाबीचा सविस्तर परामर्श घेतला गेला आहे. स्टेट बँक ऑफ इंडिया व तिच्याशी संलग्न असलेल्या बँका, १४ राष्ट्रीयीकृत बँका व १६ खासगी क्षेत्रांतील बँका अशा एकूण ३८ बँकांचा एकंदर नफा १९७१ अखेर रु. १५-२ कोटी होता तो १९७२ अखेर जवळजवळ शे. २० ने घटून रु. १२-९ कोटीपर्यंत येऊन ठेपला. १४ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे बाबतीत नोकरांना बोनस दिल्यानंतरचा नक्त नफा रु. ९-७१ कोटीवरून एकदम रु. ७-६२ कोटीपर्यंत गडगडला. नक्त नफ्याचे एकंदर उत्पन्नाशी शेकडा प्रमाण ३८ बँकांच्या बाबतीत २-८ वरून २-०० पर्यंत घसरले. १४ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे बाबतीत हे प्रमाण २-९ वरून २-०० पर्यंत खाली आले. बँकांच्या एकूण व्यावहारिक खर्चाचे एकूण व्यावहारिक उत्पन्नाशी प्रमाण (Ratio of Operating Expenses to Operating Income) शेकडा ९७-२ वरून शेकडा ९८ पर्यंत वाढले. सरकारने या बँकांच्या भांडवलात जी एकूण रक्कम गुंतविली आहे. (रु. ८७-४० कोटी) तिच्यावर सरकारला निदान प्रतिवर्षी द. सा. द. शे. ५-५० प्रमाणे व्याज मिळाले पाहिजे व या गुंतवणुकीची ३० वर्षांत परतफेड (Redemption) करण्याच्या दृष्टीने याशिवाय प्रतिवर्षी द. सा. द. शे. ३ प्रमाणे जादा व्याजही मिळाले पाहिजे. म्हणजे सरकारला या गुंतवणुकीवर कमीतकमी प्रतिवर्षी द. सा. द. शे. ८-५० प्रमाणे प्राप्ती व्हावयास पाहिजे. पण प्रत्यक्षात सरकारला या गुंतवणुकीवर १९७०, १९७१ व १९७२ या वर्षांत अनुक्रमे दर शेकडा ४-८, ५-१ व ४-८ प्रमाणेच उत्पन्न मिळाले. या तफावतीवरून सरकारला या व्यवहारात किती वाढती खोटा बसत आहे याची यथार्थ कल्पना येते.

नक्त नफा व प्रत्यक्ष खेळते भांडवल (Working Funds) यांचे परस्पर प्रमाणाही प्रत्यक्षात घटत चालल्याचे दिसते. स्टेट बँक व तिच्याशी संलग्न असलेल्या बँका यांच्या बाबतीत हे प्रमाण १९७१ अखेर शे. ०-१८ होते ते १९७२ अखेर शे. ०-१५ पर्यंत घसरले तर राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या बाबतीत ते याच काळात शेकडा ०-१७ वरून शेकडा ०-१३ पर्यंत घटले. पण नफा कमविण्याची क्षमता अशी कमी होत असता आणि सामाजिक उद्दिष्टपूर्तीचे काम कूर्मगतीनेच चालू असता बँकांच्या व्यवस्थापकीय खर्चात मात्र वाढ होत आहे असे आढळून येते. याच संदर्भात पुढेच केंद्रीय वित्त मंत्र्यांनी

लोकसभेला १४ राष्ट्रीयीकृत बँकांतील नोकरांना १९६७ पासून प्रतिवर्षी १९७२ पर्यंत एकूण किती जादा कामाचा भत्ता (Overtime Allowance) दिला गेला याबद्दल एक निवेदन सादर केले होते. यावरून सादर भत्त्याबाबत बँक नोकरांना देण्यात येणारी एकूण रक्कम १९६७ मध्ये रु. ३-१३ कोटी होती ती ६ वर्षांनी म्हणजे १९७२ अखेर रु. ६-१७ कोटी पर्यंत वाढली म्हणजे जवळजवळ दुप्पट झाली असे आढळून येते. या रकमेचे एकूण नोकरवर्गावर होणाऱ्या खर्चाशी शेकडा-प्रमाण ५-४ होते. या संदर्भात बँक नोकरवर्गाची वेतनश्रेणी आणि अर्थव्यवस्थेच्या इतर विभागांतील नोकरवर्गाची वेतनश्रेणी या दोहोंतील तफावत चटकन नजरेत भरण्यासारखी आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. राष्ट्रीयीकृत ‘अ’ वर्गांनीस बँकेच्या कारकुनाचा कमीत कमी व जास्तीत जास्त दरमहाचा मूळ पगार रु. १७० व रु. ५५० आहे तर मध्यवर्ती सरकारच्या कारकुनाच्या बाबतीत हे आकडे रु. ११० व रु. १८० असे आहेत. मत्स्यासकट मिळणारे एकूण जास्तीत जास्त मासिक वेतन लक्षात घेतले तर राष्ट्रीयीकृत बँकेतल्या कारकुनास रु. ९४६ मिळतात तर मध्यवर्ती सरकारी कारकुनास रु. ३४३ मिळतात. यावरून बँक कर्मचाऱ्यांची प्राप्ती समाजातील इतर विभागांतील कर्मचाऱ्यांपेक्षा कितीतरी चांगली आहे हे दिसून येते. पेट्रोलियम उद्योगातील कर्मचाऱ्यांचे देखील मासिक मूळ वेतन कमीत कमी रु. १४५ व जास्तीतजास्त रु. ३७५ आहे आणि या धंद्यातील वेतनश्रेणी चांगल्या असल्याचे मानले जाते. वेतनश्रेणीतील ही एकदम ध्यानात येणारी तफावत बँकांच्या नोकरांना मिळणारा सतत वाढत जाणारा महागाईभत्ता लक्षात घेतला तर आणखी अधिकच वाढून दिसते. प्रश्न असा पडतो की बँक नोकरांची सांपत्तिक स्थिती इतकी चांगली असताना देखील कोणताही निकष, कसोटी अगर माप लावून पाहिले तर बँकांची आजवरची कामगिरी, कार्य व कारभार असा निकस, गलथान अद्वर्द्धत्वाचा का ? आणि मग राष्ट्रीयीकरणाने काय साधले ?

नफा कमविण्याची क्षमता (Profitability) कमी होऊन जर प्रमुख सामाजिक उद्दिष्ट पूर्ततेत इष्ट व स्पृहणीय प्रगती दाखविली असती तर बँकांना दोष दिला गेला नसता. पण तसे झाले नाही. बरे सेवा व सुविधा यांचा दर्जा उंचावला आहे असेही नाही. उलट वस्तुस्थिती अशी आहे की तो दिवसेंदिवस खालावत चालला आहे. वेळी अवेळी संप, मोर्चे, धेराव, युनियनमधील स्पर्धा आणि व्यवस्थापक वर्गातील आपापसांतील हेवेदावे, सुप्त अंतःकलह, फुटीरपणा, आंदासिन्य यांचा भुर्दंड बँकग्राहकांना व सरकारलाही पडत आहे आणि अकार्यक्षमतेकडे व नुकसानीच्या रीत्याने बँकांची अशीच वाटचाल चालू राहिली तर बँकिंग धंद्याचे भवितव्य धोक्यात आहे हे सांगण्यास ज्योतिषाची गरज नाही. नफा कमविण्याची क्षमता म्हणजे बँकांजवळील साधनसामग्रीच्या यात सेवकवर्ग, संघटनेचे स्वरूप, कामकाज पद्धती, व्यवस्थापन

दि वाई अर्वन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.

वाई (सातारा)

स्थापना - ३-६-२१

दूरध्वनी क्र. ७

शाखा : १ पाचगणी

ऑडिट वर्ग "अ"

भागभांडवल	...	९८,९००
गंगाजळी व इतर निधी	...	२,१८,०००
ठेवी	...	२८,५१,८००
कर्जे	...	१७,०६,४००
खेळते भांडवल	...	३२,३२,८००

ठेवीदारांसाठी विविध आकर्षक योजना !

सुरक्षित कर्प्यांची तालुक्यातील
एकमेव सोय!!

बँकिंगची सर्व कामे केली जातात.

प. कृ. अभ्यंकर पां. रा. देशपांडे अ. स. भट
B. Com. LL. B. B. A. B. T. & Dp. Ed. B. A. LL. B.
मनेजर ऑ. सेक्रेटरी चेअरमन

सोलापूर जनता सहकारी बँक लि., सोलापूर

[इन्स्युअर्ड अंडर डिपॉझिट इन्स्युअरन्स स्कीम]

भाग भांडवल	:	रु. ५.३९ लाख
ठेवी	:	रु. ५४.६४ लाख
कर्जे	:	रु. ४७.८२ लाख
खेळते भांडवल	:	रु. ७१.१५ लाख

शाखा विस्तार : (१) मुख्य कार्यालय ७६ अ, गोल्डफिल्ड पेठ, सोलापूर १. (२) मंगळवार पेठ, सोलापूर २. (३) वार्शी शाखा, वार्शी.

संकल्पित शाखा : (१) सदर बजार, सोलापूर, (२) कसबे तळवळे (ता. वार्शी. जि. सोलापूर.)

स्वास आकर्षणे आणि वैशिष्ट्ये :

- (१) ठेवीच्या विविध व आकर्षक योजना,
- (२) ठेवीवर व्याजाचे आकर्षक दर,
- (३) बँकिंगचे सर्व व्यवहार केले जातात,
- (४) सौजन्यशील, कार्यक्षम व तत्पर सेवा,
- (५) लघु उद्योग धंद्यासाठी कर्जपुरवठा.

जवळच्या शाखेस भेटा अगर लिहा.

उद्धवराव कुलकर्णी
न्यवस्थापक

डॉ. प. गो. वळसंगकर
कार्याध्यक्ष

॥ ॐ ॥

ही दिवाळी आमचे ठेवीदारांस व हितचिंतकांस
समृद्धीची जावो.

दि जमखंडी अर्वन को-ऑपरेटिव्ह बँक
लि., जमखंडी

शाखा-वन्हडी] स्थापना १९४० [फोन नं. १७

चौतीसाव्या वर्षात यशस्वी पदार्पण

(३० जून १९७३ अखेरचे बोलके आकडे)

वसूल भागभांडवल	...	रु. २,८४,२६०
गंगाजळी व इतर निधी	...	रु. ६,३५,९५८
सर्व प्रकारच्या ठेवी	...	रु. ५४,५९,९८३
कर्जे: व्यवहारातील गुंतवणूक	रु.	३५,४८,७९६
रोखे बाँगेरीतील गुंतवणूक	रु.	८,९९,१२५
ठेवीवरील व्याजाचे दर	...	रु. १ ते ८ टक्के
डि. हि. व्हॅंड (नियोजित)	...	रु. १० १/२ %
ऑडिट वर्ग	...	"अ"

स्वतःच्या मालकीची कार्यालयाची इमारत। मार्केट याबाबत स्वतःची नकद गोळाकृन्स। शाखेचे कार्यालयही मालकीचे इमारतीत। सेफ डिपॉझिट व्हॉल्टची सोय। बँकेचे सर्व प्रकारचे व्यवहार केले जातात.

सि. शि. ग. वी
असि. मनेजर

मा. आ. शहा
चेअरमन

ही दीपावली आपणांस सुखाची

व

नवीन वर्ष भरभराटीचे जावो !

हार्डीकर्स

न्यू शॉर्टहॅन्ड अँड टाईपरायटिंग
इन्स्टिट्यूट

(सरकारमान्य संस्था)

- (१) वैयक्तिक लक्ष
- (२) सोयीस्कर बँचेस
- (३) माफक फी

१२२५/१ फर्ग्युसन कॉलेज रोड, पुणे ४.

(फोन नं. ५६७८६)

कौशल्य, मांडवल, ठेवी आणि मालमत्ता काटकसरीने व कार्यक्षम वापर. नफ्याच्या पातळीशी उतरती कमान वेळीच थांबवली नाही तर बँकिंगचे धंद्यात अपरिहार्य असणाऱ्या संशयित व बुडित कर्जाबाबत तरतूद कशी करता येणार ? वाढत्या धंद्याबरोबर या धोक्याचे मानही वाढत जाणार हे उघड आहे. आणि त्यासाठी व सरकारला कमीतकमी द. सा. द. शे. ८-५० प्रमाणे गुंतवलेल्या मांडवलावर व्याज देण्यासाठी बँकांनी जरूर तो नफा मिळविलाच पाहिजे. अन्यथा त्यांच्या अस्तित्वालाच नव्हे तर पर्यायाने देशाच्या सर्व अर्थ व वित्त संस्थेलाच जबर हादरा बसल्याशिवाय राहणार नाही.

या अपयशाची वस्तुनिष्ठ कारणे कोणती याचा सखोल अभ्यास करून त्यांचे त्वरित निराकरण कसे करता येईल इकडे बँकांनी प्रथम लक्ष पुरविणे अत्यावश्यक आहे.

माझ्या प्रदीर्घ अनुभवावरून मला असे वाटते की या उर्दसेचे मूळ व अंतिम जबाबदारी मी वर ओझरता उल्लेख केल्याप्रमाणे बँकांचे व्यवस्थापक, अधिकारी व सेवकवर्गात बँकिंग व्यवसायाच्या नवीन क्रांतिकारी ध्येय-धोरणावरील व कार्यावरील श्रद्धेचा व निष्ठेचा अभाव आणि त्यांचा यथायोग्य पाठपुरावा व पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने आपल्या आचार विचारात, मनोधारणेत इष्ट तो व इष्ट त्या दिशेने बदल घडवून आणण्याच्या कामी कुचरार्ई, टाळाटाळ व इच्छाशक्तीचा अभाव. सर्वांना विकासाची समान संधी प्राप्त करून देण्याच्या तत्त्वावर अधिष्ठित अशा नवसमाज निर्मितीचे बँकिंग व्यवसाय हे एक प्रभावी साधन आहे. या विचाराची छाप बँकांच्या सध्याच्या ध्येयधोरणात व कारभारात प्रकर्षाने दिसून येत नाही. सामाजिक-आर्थिक स्थित्यंतर घडवून आणण्यासाठी बँकिंग व्यवसायाची एकंदर घटनात्मक चौकट, कार्यपद्धती, व्यवस्थापन तंत्र, कामाची दिशा आणि व्यवसायाकडे बघण्याचा एकंदर दृष्टिकोन यात आमूलाग्र परिवर्तन होणे अत्यावश्यक होते व आहे. ही बँकिंग व्यवसायाची अशी पुनर्घटना करून ती अधिकाधिक लोकाभिमुख, लोकहितैषी, लोकमताचा आदर राखणारी, नित्यनवीन मार्ग, नवीन क्षितिजे, नवीन कार्यक्षेत्रे यांचा शोध घेणारी, सामाजिक उद्दिष्टे व जबाबदाऱ्या पार पाडण्याबद्दल सदैव उत्सुक, जागरूक व तत्पर, गतिमान, उपक्रमशील, सेवारत आणि कार्यक्रम बनविण्याकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही व त्या अनुरोधाने बँकांनी टाकलेली पावले व केलेले प्रयत्न फारच अपुरे व तोंकडे पडले यातच बँकांच्या कामगिरीच्या अपयशाचे रहस्य सामावलेले आहे असे माझे मत आहे.

वस्तुस्थिती अशी आहे की, उच्च स्तरावरील चालक व व्यवस्थापकवर्गाला नवीन ध्येयधोरणे व उद्दिष्टे यांचा पाठपुरावा करून व्यवसाय अधिकाधिक जनहितोन्मुख व दक्ष करण्याच्या आवश्यकतेची जाणीव असली तरी ती प्रेरणा संघटनेच्या शेवटच्या थरापर्यंत पोचलेली नाही. त्यामुळे काही अपवाद

वगळल्यास, शाखाधिकारी व सर्वसाधारण सेवकवर्ग यांना या नव्या पद्धतीच्या व्यवसायाचे महत्त्व आणि काळाची गरज पुरेपुरपणे उमगलेली नाही व ते अजून या व्यवसायातील जुन्या परंपरागत कामकाज पद्धतीस व विचारसरणीस चिकटून आहेत. आणि या जुन्या परंपरा, अनेक दशकांपूर्वी जेव्हा बँकांच्या कारभारावर नागरी व्यापार व उद्योगधंदे व नागरी संस्कृती यांचीच पकड होती त्यावेळच्या त्यावेळी साहजिकच कारभाराचा रोख बचावात्मक, साचेबंद आणि सुरक्षिततेस प्राधान्य देणारा असा होता. तथापि केवळ कार्यपद्धती व रूढ प्रथा यांच्याबाबतीत नवीन पायंडे पाडून कार्यभाग साधणार नाही तर ज्यायोगे सर्व स्तरावरील सेवकवर्ग नवीन उद्दिष्टे साध्य व साकार करण्यासाठी जास्तीत जास्त उन्नेजित व उद्युक्त होईल अशा पद्धतीने कार्याची मांडगी-व सेवकवर्गाची नियुक्ती, बढती, प्रशिक्षण याबाबतची धोरणे आस्वावी व अमलात आणायची लागतील. व्यावसायिक व्यवस्थापन कौशल्याचा अधिकाधिक वापर केल्यास प्रत्येक बँक-नोकरास नेमून दिलेल्या कामात गोडी वाटेल व त्याच वेळी त्याचा उत्साह, सृजनशीलता व ज्ञान यांचाही पुरेपुर उपयोग करून घेता येईल असे वातावरण निर्माण करता येईल.

हल्लीच्या अनिर्बंध, स्वच्छंदी वातावरणात व्यवस्थापक, अधिकारी व कर्मचाऱ्यांच्या मनोभूमिकेत व आचरणात परिवर्तन घडवून आणून, त्यांच्या मनावर बँकिंग व्यवसाय हा प्रामुख्याने समाजसेवेचे एक पवित्र व्रत आहे व प्रत्येक बँक-कर्मचारी हा सव्या अर्थाने सच्चा समाजसेवक आहे हे तत्त्व विविध विषये अतिशय कठीण होऊन बसले आहे. तथापि, त्यादृष्टीने चालू पडणाऱ्या भयग्रस्त, बचावात्मक व्यवस्थापकीय धोरणास प्रथम सोडविट्टी दिली पाहिजे आणि बेशिस्त वर्तनाकडे दुर्लक्ष करणे, अपराध्यांची गय करणे, कामचुकारांना क्षमा करणे, आणि नालायकांकडे काणाडोळा करणे बंद केले पाहिजे. त्याचबरोबर बँक सेवकवर्गाला अधिकाधिक प्रशिक्षणाच्या सोयी व सुविधा उपलब्ध करून देऊन त्यांची व्यावसायिक पात्रता, ज्ञान, कार्यक्षमता व कौशल्य वाढविणे हेही तितकेच आवश्यक आहे. तसेच निरनिराळ्या सर्व उभ्या व आढव्या स्तरावरील सेवकवर्गाच्या ध्येयधोरणात एकवाक्यता आणण्याच्या दृष्टीने परस्पर वैचारिक व भावनात्मक देवदेव मुक्तपणे कशी होईल इकडे कटाक्षाने लक्ष पुरविले पाहिजे व या दळणवळणाच्या आड येणारे अडथळे सत्वर दूर केले गेले पाहिजेत. तथापि याबाबतीत अजूनमधून जरी प्रादेशिक परिषदा घेतल्या जातात तरी सर्वसाधारणपणे बँकांची व्यवस्थापन यंत्रणा शाखाधिकारी व त्यांच्या हाताखालील सेवकवर्ग यांच्या मनात व विचारात नवीन प्रेरणा, उत्साह व आवेश योग्य त्या प्रमाणात निर्माण करू शकल्या नाहीत हे कटुसत्य आहे.

दि जळगांव जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लिमिटेड, जळगांव

— विना सहकार नही उद्धार :—

मुख्य कचेरी : नवी पेठ, महात्मा गांधी रोड, जळगाव

टेलिफोन नं. ४४९, १५४, १३४

स्थापना : १९१६] [तारेचा पत्ता — “ इकोबँक ”

चेअरमन—श्री. बापुसाहेब के. एम. पाटील, (एम. एल्. ए.)
एलएल्. बी.

व्हाइस चेअरमन—श्री. प्रल्हादराव एकनाथराव पाटील,
व्यवस्थापक—श्री. गो. म. शहाणे, बी. कॉम., एच. डी. सी.,
बी. डी. सी. अँड ए.

एकूण शाखा—७०

ता. ३०-८-७३ अखेर (आकडे लाखांत)

(१) अधिकृत भाग भांडवल	२००-००
(२) खपलेले भाग भांडवल	१००-३५
(३) गंगाजळी व इतर फंडस्	९२-३४
(४) एकूण ठेवी	१२८२-९७
(५) एकूण खेळते भांडवल	१६५३-९५
(६) सहकारी संस्थांना दिलेले कर्ज	१०५८-५८

— प्रमुख वैशिष्ट्ये —

- भारतातील प्रमुख शहरी हुंड्या, बिले, वगैरे बडुलीची व्यवस्था केला जाते.
- सर्व प्रकारच्या ठेवी आकर्षक दराने स्वीकारल्या जातात.
- आवर्तक ठेवी स्वीकारण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.
- जळगाव, चोपडा, चाळीसगाव, यावल, पारोळा, जामनेर व पाचोरा येथे सेफ डिपॉझिट व्हॉल्टसची व्यवस्था आहे.
- बँकेत ठेवलेला पैसा जिल्ह्यातील शेती उत्पादनासाठी व शेतकऱ्यांचे समृद्धीसाठी उपयोगात आणला जातो.

सेवा—सहकार—सचोटी

करवीर नगरीतील “ सौम्यमहोत्सवी ”

अग्नेसर नागरी सहकारी बँक

श्री वीरशैव को-ऑप. बँक लि., कोल्हापूर

(स्थापना १९४२)

मुख्य कार्यालय : कोल्हापूर १५१७ सी वॉर्ड, कोल्हापूर
फोन नं. ५०३

शाखा—(१) गडहिंगलज फोन नं. १८ (२) इचलकरंजी
फोन नं. २१२९ (३) श्री शाहु मार्केट यार्ड. फोन नं. २८३०
(४) रेंदाळ.

— ऑडिट वर्ग “ अ ” —

बँकची आर्थिक परिस्थिती:—

* अधिकृत शेअर भांडवल	रुपये	३,२५,०००
* रिझर्व व इतर फंडस्	रुपये	६,४०,०००
* ठेवी	रुपये	१,५४,००,०००
* कर्जे	रुपये	१,०५,००,०००
* खेळते भांडवल ...	रुपये	१,७२,००,०००
* नफा	रुपये	२,५०,०००

आमची ठळक वैशिष्ट्ये :- (१) व्यापार, शेती व लघुउद्योगांसाठी कर्जपुरवठा केला जातो. (२) निरनिष्कषा प्रकारच्या ठेव योजना चालू असून त्यावर आकर्षक व्याज दिले जाते. (३) अल्प हप्त्याने, इलेक्ट्रिक मोटारपंप, शिक्षा, सायकल, घरशुती उपयोगासाठी निरनिर कषा वस्तू खरेदी करण्यासाठी कर्जांचा पुरवठा. (४) महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक मधील प्रमुख शहरांवरील ड्राफ्ट मिळणेची सोय. (५) सभासदांच्या सर्वांगीण प्रगतीस हातभार. (६) सर्व प्रकारचे बँकिंगचे व्यवहार केले जातात.

तेव्हा अपण आमच्या कार्यालयास एक वेळ अवश्य भेट द्यावी अगर फोनद्वारे संपर्क साधावा.

आपले नम्र

बाबुराव बळवंत पाटील शंकरराव आप्पाजी पाटील
बुधिहाळकर, उपाध्यक्ष चंद्रकर, अध्यक्ष
एस. डी. घाळी, B.A., LL.B., B. Com. (व्यवस्थापक)

दलाल अँड कंपनी

सोन्यामाफती चौक, लक्ष्मी रोड, पुणे १, ट. २४९९४

शाखा : २९६ महात्मा गांधी रोड, पुणे १. ट. २६२३७

खालील मालाचे विक्रेते

- अंकर ब्रँड : * टीक प्राय * कमर्शियल प्रायवुड * फलश डोअर्स * कमर्शियल ब्लॅकबोर्ड्स * टीक ब्लॅकबोर्ड्स
- * स्ट्रिप्स * कॉफीट शटरिंग प्रायवुड पार्टिकल बोर्ड्स * मोल्हा माउंट ओफल बोर्ड्स

फॉरमायका डेकोरेटिव्ह लॅमिनेटेड शीट्स : * हाई बोर्ड्स * इन्डुलेशनरी बोर्ड्स * इन्डुलेशन टाइल्स * फोल्डिंगॉल अँडेझिक्लज.

उद्योगमहर्षि लक्ष्मणराव किलोस्कर

(शंकर ज. जोशी)

“ गुणी व महत्त्वाकांक्षी तरुणांना लक्ष्मणरावांच्या चरित्रातून उपयुक्त घडे घेता येतील. आपल्या देशात यंत्रनिर्मिती आणि यांत्रिक उत्पादन बाल्यावस्थेत असल्याच्या काळात, ह्या क्षेत्रात लक्ष्मणरावांनी औद्योगिक साहस यशस्वी करून आपल्या भारताची मोठीच सेवा केली आहे. ”- सर मोक्षगुंडम विश्वेश्वर अय्या.

१८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात आपला पराभव होऊन इंग्रजांची भारतावरील पकड घट्ट झालेली होती. औद्योगिक क्रांतीनंतर प्रगत झालेल्या आर्थिक व लष्करी शक्तींचा तो विजय होता. शस्त्रबळ, उत्पादनबळ, संघटनाबळ व शासन यांच्या जोरावर स्वतःच्या देशापासून हजारो मैल दूर असलेल्या भारतावर इंग्रज राज्य करित होते.

भारत थंड गोळा होऊन पडला होता. आपला समाज उदासीन आणि रूढ मार्गाने परंपरेच्या चाकोरीतून जगणारा. नव्यानेच इंग्रजी शिक्षण घेतलेले इंग्रजांच्या कपड्यांचे, खाण्यापिण्याचे व बाह्य स्वरूपाचे अनुकरण करित होते. आर्थिक स्वास्थ्यात सुस्तावले होते.

इंग्रजी समाज गतिमान होता. त्यांच्या कारखान्यांत विविध प्रकारचा माल बनत होता. कारखान्यांना लागणारी यंत्रसामग्री बनत होती. नवनवीन कारखाने निघत होते. जगभर पसरलेल्या साम्राज्यातून कच्च्या मालाचा पुरवठा होत होता आणि ब्रिटिशांच्या पक्क्या मालाने जगाच्या बाजारपेठा भरून जात होत्या.

या काळखंडात धारवाडजवळच्या गुर्लहोसूर गावी २० जून १८६९ रोजी लक्ष्मणराव किलोस्कर यांचा जन्म झाला. बटुआका, रामुअण्णा, वासुदेवराव व दुर्गाताई ही त्यांची चार भावंडे.

लक्ष्मणराव अवघे तीन वर्षांचे असताना त्यांच्या मातोश्रींचे निधन झाले. त्यानंतर त्यांचा सांभाळ बटुआका यांनी केला.

वयाच्या सहाव्या वर्षी लक्ष्मणराव धारवाडला मारुतीच्या देवळातील भाऊपंत मास्तरांच्या शाळेत जाऊ लागले. पण शाळेतल्या अभ्यासापेक्षा चित्रे काढणे, हाताने लहान लहान वस्तू तयार करणे यातच ते जास्त रमत असत.

पंधराव्या वर्षी शाळा सोडून मुंबईला चित्रकला शिकण्यासाठी जाण्याचे त्यांनी ठरविले. त्या वेळी वडील बंधू वासुदेवराव मुंबईला डेड मेडिकल कॉलेजात शिकत होते. लक्ष्मणरावही मुंबईला गेले तर दोघांचा खर्च वडिलांना झेपणारा नव्हता. परंतु सर्वांत वडील बंधू रामुअण्णा बेळगावला शिक्षक होते; त्यांनी उत्तेजन दिले व १८८५ सप्टेंबरमध्ये लक्ष्मणराव मुंबईला गेले व जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्समध्ये दाखल होऊन चित्रकलेच्या अन्यासास सुरुवात

केली. घराकडून महिना दहा-बारा रुपये घेत, त्यात ते आपला खर्च भागवीत.

आर्ट्स स्कूलमध्ये असताना लक्ष्मणरावांचा भवानी शंकर यांच्याशी परिचय झाला. त्यांचा भांड्यांचा कारखाना होता. त्यांत तांबे, पितळ, वीढ यांच्या ओतकामाच्या भट्ट्या होत्या. भांडी तयार करण्याची यंत्रे होती. लक्ष्मणराव आपला फुरसतीचा वेळ या कारखान्यात घालवू लागले व हळूहळू तिथली निरनिराळी कामे करू लागले.

त्याच वर्षी सुरू झालेल्या व्हिक्टोरिया ज्युवेली टॅक्निकल इन्स्टिट्यूटमध्ये दरमहा पस्तीस रुपये पगारावर नोकरी लागली. इन्स्टिट्यूटमध्ये सकाळी प्रिन्सिपल पिथियन यांच्या मार्गदर्शनाखाली टॅक्निकल ड्राफ्ट्समनशिपचा अभ्यास करून दुपारी तेथेच तो विषय विद्यार्थ्यांना शिकवीत. त्याबरोबरच आपण वाचलेल्या अमेरिकन मासिकांतील यंत्रविषयक माहितीही ते विद्यार्थ्यांना करून देत, हे प्रिन्सिपल पिथियन यांना समजताच त्यांनी लक्ष्मणरावांना दम भरून फक्त अभ्यासकमातील विषय तेवढेच शिकवीत जा, असा इशारा दिला.

इन्स्टिट्यूटच्या वर्कशॉपमध्ये लेथ्स, ड्रिलिंग, शेपिंग, स्लॉटिंग इत्यादी यंत्रे होती. वेळजी मिस्त्रीची मैत्री संपादन करून शिकविण्याचे काम झाल्यावर लक्ष्मणराव वर्कशॉपमध्ये जाऊन तेथील यंत्रांची माहिती करून घेत.

मुंबईत असताना एक पारशी ग्रहस्थ सायकलवरून जाताना त्यांनी पाहिला. यंत्राबद्दल कुतूहल असल्याने सायकलबाबत अधिक माहिती इंग्लंड-अमेरिकेतून गोळा केली. इंग्लंडहून एक सायकल मागवली. त्यावर ते स्वतः बसावयास शिकले. आणखी दोन सायकली मागवून त्या बेळगावला रामुअण्णांकडे पाठवून दिल्या. हा सारा पत्रव्यवहार ‘किलोस्कर ब्रदर्स’ या नावाने केला.

याच नावाखाली बेळगावच्या सायकल दुकानाची सुरुवात किलोस्कर ब्रदर्सनी १८८८ मध्ये केली. कोलंबिया हार्डफोर्ड या अमेरिकन सायकलीची एजन्सी मिळविली. दुकानात सायकल-विक्रीबरोबरच सायकली जोडण्याचे व दुरुस्तीचे काम चालत असे. रामुअण्णांनी सायकलवर बसण्याचा वर्गही सुरू केला. त्या वर्गात गावातील प्रतिष्ठित नागरिक तसेच लष्करातील लहान-मोठे अधिकारी येत.

मुंबईत इन्स्टिट्यूटचे काम करून फुरसतीच्या वेळात लक्ष्मणराव "सायंटिफिक अमेरिकन" व "अमेरिकन मॅशिनिस्ट" ही मासिके आस्थेने वाचून आपले यांत्रिक ज्ञान वाढवीत होते. याच सुमारास इन्स्टिट्यूटमधील "स्टीम" विषय शिकवणारे प्रोफेसर विलायतेला गेले. म्हणून प्रिन्सिपॉलनी त्यांच्या जागी काम करण्यास लक्ष्मणरावांना विनंती केली. लक्ष्मणराव "मास्तर" म्हणून ड्रॉइंगचा क्लास घेतल्यावर "प्रोफेसर" म्हणून "स्टीम" विषय शिकवू लागले. ही कामगिरी त्यांनी उत्तम तऱ्हेने पार पाडली.

मुंबईतील वस्तान बरे बसलेले पाहून रामुअण्णांनी लक्ष्मणरावांचे लग्न ठरविले. बेळगावनजीक असोगा येथे लग्न घाटात झाले नागूताई पळसुले ही दहा वर्षांची मुलगी राधाबाई किलॉस्कर झाली. त्यांनी लक्ष्मणरावांबरोबर पंचेचाळीस वर्षे संसार केला. शंतनुराव, राजारामपंत, प्रभाकरपंत, रवींद्र व प्रभावती ही त्यांची अपत्ये.

इन्स्टिट्यूटच्या नोकरीशिवाय अवांतर उद्योग करून लक्ष्मणराव आपल्या प्राप्तीत भर घालत होते. नूरखान इब्राहिम ट्रिमेकरच्या ओळखीने मुंबईतील युरोपियन कंपनींना लागणारी ड्रॉइंग्ज काढण्याचे काम त्यांनी मिळविले. तसेच करीमा मोहल्यात अद्ययावत छापखाना उभारण्याचे काम मिळविले. त्यासाठी छपाई यंत्रांचा अभ्यास केला. जर्मनीहून छापण्याचे यंत्र व दहा हॉर्स-पॉवरचे एंजिन आणवून छापखाना यशस्वीपणे उभार करून दिला.

लक्ष्मणरावांच्या मनात स्वतः काही वस्तूंचे उत्पादन करावे हा विचार घोळत होताच. कोटाला लावण्याची बटणे तयार करावयाचा निर्णय घेतला. यंत्रे व कच्चा माल आणला. बटने तयार झाली; पण भांडवलाचे अभावी तो नाद सोडावा लागला.

मग केमिस्टांना लागणाऱ्या कागदी ढब्या करण्यास घेतल्या. मालाचा उठाव होत होता. हळूहळू सर्व कर्जाऊ रकमेची फेड झाली. कारखाना व्यवस्थित चालला होता.

१८९६ च्या प्लेगमुळे शाळा-कॉलेजे बंद झाली. उद्योगधंद्यांवरही परिणाम झाला. शहरात शुकशुकाट पसरला. कागदी ढब्या करण्याचा कारखाना बंद पडला.

इन्स्टिट्यूटमधील प्रोफेसर गुड यांनी राजीनामा दिल्यावर त्यांच्या जागी लक्ष्मणरावांची बदती व्हावयाची; पण काळ्यागोन्यांचा भेद आढावा आला व ती जागा एका अँग्लो इंडियनला देण्यात आली. बदतीचा न्याय्य हक्क डावलला गेला. अन्याय सहन न होऊन लक्ष्मणरावांनी राजीनामा दिला.

रामुअण्णांनी पत्र पाठवून त्यांना बेळगावला बोलावून घेतले. "इथला सायकलचा धंदा वाढत आहे. तुम्ही इकडे आल्यास तो आपणाली वाढविता येईल. तुम्हाला हवे तेवढे क्षेत्र येथे सहज मिळण्यासारखे आहे."

आपल्याला उपयुक्त असलेली हत्यारे व सामान बेळगावला पुढे पाठवून देऊन १८९७ मध्ये लक्ष्मणरावांनी पत्नीसह मुंबई सोडली. बेळगावला आल्यावर रामुअण्णांचे घरीच विन्हाड थाटले.

लक्ष्मणरावांनी बेळगावला आल्यावर सायकली व त्यांचे स्टोअर्स यांची माहिती देणारा "किलॉस्कर बंधूंचा" कॅटलॉग काढला. विहिरीतून पाणी काढण्यासाठी गडगड्याऐवजी पवनचक्कीचा वापर करावा ही कल्पना सुचून अमेरिकन सॅम्पसन बुइंटड मिल्सची एजन्सी घेतली. नदीच्या पात्रात मोठी पवनचक्की उभारून इचलकरंजी संस्थानात गावासाठी व राजवाड्यासाठी पाणीपुरवठ्याची योजना यशस्वीपणे पुरी केली. याच सुमारास बेळगावलाही प्लेग आला. सर्व मंडळी गावाशेजारी माळावर राहू लागली. इतर मंडळीही ठळक माळावर राहावयास येऊन या वस्तीला कॉलनीचे स्वरूप आले.

लक्ष्मणरावांच्या मनातून स्वतः उत्पादन करण्याचा विचार सुटलेला नव्हता.

सायकलच्या दुकानात २½ हॉर्स पॉवरचे एंजिन, छोटा लेथ, ड्रिलिंग मॅशिन व एमरी ग्राइंडर अशी यंत्रे होती. पिछाडीस एक भट्टी होती. कमी भांडवलात तयार होणारे म्हणून नमुन्यादासल अमेरिकेहून एक चाफ कटर यंत्र आणवून किलॉस्कर कडवा कापण्याचे यंत्र १९०१ मध्ये तयार केले.

औंधचे राजकुमार श्रीमंत बाळासाहेब पंत यांची लक्ष्मणरावांची ओळख होती. १९०१ मध्ये औंधाला यमाईच्या देवळाच्या शिसरांना चांदीचा मुलामा देण्याचे काम लक्ष्मणरावांवर सोपविण्यात आले. पाठोपाठ यमाईचा मोठा मंडप बांधावयाचा होता. चौसष्ट हजार रुपयांचे काम होते. अगाऊ रकम दिली तर काम घेतो असे लक्ष्मणरावांनी सांगितल्यावर त्याकरिता औंधचे अधिपती श्रीमंत श्रीनिवासराम पंत यांनी भेट घेण्याचे ठरविले. रामुअण्णा, डॉ. वासुदेवराव व लक्ष्मणराव औंधला गेले. त्यांचेकडे अगदी निरखून काही क्षण महाराजांनी पाहिले. तीच त्यांची परीक्षा. काहीही प्रश्न विचारले नाही. "माणसे विश्वास आहेत. त्यांना अंगावर सोळा हजार रुपये या," असे दिवाणांना सांगितले. काम हाती घेतल्यावर श्रीमंत श्रीनिवासरामांचे निधन झाले. नवीन राजवट येऊन त्यांच्या संमतीशिवाय काही न करणे बरे असे ठरल्यावर लक्ष्मणराव बेळगावला परत गेले. पुढे श्रीमंत बाळासाहेब गादीवर आल्यावर कामास पुन्हा सुरुवात करून सर्वांच्या मनपसंत काम पुरे करण्यात आले. या कामासाठी लक्ष्मणरावांना सुमारे तीन वर्षे औंधात राहावे लागले. या कामामुळे श्रीमंत बाळासाहेबांचा लक्ष्मणरावांवरील विश्वास व पूर्वीपासूनचा स्नेह अधिक दृढ झाला. पुढील उद्योगाकरिता पाच-सहा हजार रुपयांचे भांडवलही मिळाले.

१९०३ पर्यंत हळूहळू कडवा कापण्याच्या यंत्रांना चांगली मागणी येऊ लागली. तेव्हा उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी

लक्ष्मणरावांनी सायकलचे दुकान तीन हजार रुपयांना विकून टाकले. कढवा कापण्याच्या यंत्राच्या जोडीला लोखंडी नांगरांचे उत्पादन करण्याचे ठरविले. याच सुमारास शेतकी सात्याने काही विलायती नांगर आणवून ते इकडे कितपत यशस्वी ठरतात याबद्दल प्रयोग चालविले होते. लक्ष्मणरावांनी विचार-विनिमय करून एक विलायती नांगर खरेदी केला. आपल्या माळावरील झोपडीशेजारी एक छोटी भट्टी उभारली. अनेक प्रयोग करून विडाचे फाळ तयार केले. पहिले सहा नांगर जोडून, रंगवून तयार होताच जाहिरात दिली. पण गिऱ्हाईक भेटेना. लाकडी नांगराऐवजी लोखंडी नांगर वापरणार कोण? प्रयोगादाखल वापरण्यासाठी कोणी पुढे येईना.

याच सुमारास बेळगाव शेजारी देवीची लस तयार करण्यासाठी नवीन इन्स्टिट्यूट स्थापन झाली होती. त्याचे व्यवस्थापक मि. हचिन्सन यांनी इन्स्टिट्यूटकरिता वासरे निजविण्याची लोखंडी टेबले, लस काढण्यासाठी व टोचण्यासाठी हत्यारे, इमारतीसाठी शर्ट्स, इत्यादी वस्तू तयार करण्याचे काम दिल्याने कारखान्याची तात्पुरती सोय झाली.

आणि एक दिवस शहापुरातील धंदाज व प्रतिष्ठित रामभाऊ गिडे अचानक आले व लक्ष्मणरावांच्या हातांत दोन हजार रुपये देत म्हणाले, “या रस्त्यावरून जाताना तुमचे काम चालू असलेले रोज पाहतो. तुमच्याबद्दल माझे चांगले मत झाले आहे. तुम्हाला सध्या पैशांची थोडी नड आहे असे कळले म्हणून ही रक्कम आणली आहे ती घ्या. सवडीने परत करा.” ही अनाहूत मदत लक्ष्मणरावांना फार उपयोगी पडली. पुढेही चिड्डी पाठविण्याचा अवकाश, रामभाऊ गिडे पैशांची अडचण दूर करीत असत.

अशी दोन वर्षे गेली आणि एक दिवस मिरजेचे सुशिक्षित जमीनदार जोशी बेळगावला येऊन सहाच्या सहा नांगर विकत घेऊन गेले. पाठोपाठ पलुसचे बंधू पाटील बेळगावला आले व त्यांनी पस्तीस नांगरांची मागणी केली.

इकडे शेतकी सात्याचा अभिप्राय आला की नांगरांची रचना ठीक असली तरी ते लवकर झिजतात. लगेच विलायती नांगरांचे निरनिराळे फाळ मागवण्यात आले. ते ओतीव विडाचेच होते; पण टणक असल्याने झिजत नव्हते. हे दणकट कवच कसे करायचे याबाबत रामुअण्णांशी चर्चा झाली. परदेशी यंत्रविषयक मासिकांची उलथापालथ सुरू झाली आणि रामुअण्णांच्या वाचनात “चिल” पद्धत आली. ही माहिती मिळाल्यावर किलॉस्करांचे नांगरांचे फाळही तंतोतंत विलायती फाळांसारखे दिसू लागले. थोड्याच दिवसात फाळात एवढी सुधारणा करण्यात आली की टिकाऊपणात ते विलायती फाळापेक्षाही सरस ठरले. शेतकी सात्याने किलॉस्कर नांगरांची शिफारस करण्याचे मान्य केले. लक्ष्मणरावांची कल्पना यशदायी ठरली. पुढील काळात भारतभर प्रचार होऊन लाखो नांगर रूपले.

२४ ऑक्टोबर, १९०३

नांगरपट्टीच्या दिवसांत नांगरांना सप. बाकीचे सहा-एक महिने कारखान्यात काय काम करायचे याचा विचार चालू असता विडाचे तवे करण्याचे ठरले. आकर्षक विनोदी जाहिराती-मुळे विडाच्या तव्यांचा घरोघर प्रसार झाला.

१९०५ साली ठळकवाडी येथे लोखंडी नांगर करण्याचे काम सुरू झाले.

१९०९ साली बेळगाव नगरपालिकेच्या सर्व सभासदांनी शहराची वाढ करण्याकरिता किलॉस्करांचा कारखाना असलेली ठळकवाडीची जागा पसंत केली. “बेळगाव म्युनिसिपालिटीने ‘यू आर ए डर्टी मॅन-तू विसाड्याचा घाणेरडा धंदा करतोस-’ असे म्हणून मला कारखाना हलवावयास सांगितले.” आजूबाजूला जागेसाठी शोध सुरू झाला; पण जागा मिळेना. त्याच सुमारास औंधचे अधिपती श्रीमंत बाळासाहेब पंत बेळगावला आले असता त्यांना कारखाना दाखवून लक्ष्मणराव म्हणाले, “म्युनिसिपालिटी आमची जागा घेत आहे. आता आम्हाला दुसरी जागा नाही.” त्यावर महाराज म्हणाले, “मास्तर, तुम्ही औंध संस्थानात येता का? या वेळी तुमचा मित्र-बाळासाहेब म्हणून तुमच्याशी बोलत नाही तर औंधचा पंतप्रतिनिधि म्हणून बोलत आहे हे लक्षात घ्या. तुम्हाला कारखान्याला जागा स्टेशनपाशी फुकट देतो. प्रथम पाच-सहा हजारांचे भांडवल कमी व्याजाने देतो. सावकाश फेडून घेतो. पहा-तुमचा निकाल. सहा घंट्यात आम्हाला सांगा. उद्या आम्ही कुंडलला जाणार आहोत.” लक्ष्मणराव विचारात पडलेले पाहून जेकच बापूजी म्हणाले, “मास्तर, हे बाळासाहेब बोलत नाहीत. हे देव बोलतोय. औंध संस्थानात तुमचे कल्याण होईल. आम्ही तुम्हांला लागेल ती मदत करू” हा संवाद धमणीतून जात असताना झाला. लक्ष्मणराव खाली उतरून घरी गेले. रामुअण्णांना हकीगत सांगितली. कुष्णाजी कडो कुलकर्णी यांना सांगितली. तिघांनी कागद-पेन्सिली घेतल्या. औंधाला जाण्यात फायदे व तोटे कोणते याचा तिघांनी तीन दिशांना तोंड करून वसून स्वतंत्रपणे विचार करून लिहून काढले. तिथे एकत्र बसले. फायदे अधिक असल्याचे आढळले. तेव्हा सध्याकाळी श्रीमंतांकडे जाऊन “औंध संस्थानात येतो” असे लक्ष्मणरावांनी सांगितले. श्रीमंतांनी नकाशे पुढे टाकले. त्यावर रेल मारली. कुंडलस्टेशन-जवळची बत्तीस एकर जागा भरली. श्रीमंतांजवळ दहा हजार रुपयांची रक्कम नव्हती. ती त्यांनी सातारच्या सावकाराकडून सहा टके व्याजाने कर्जाऊ आणून दोन टक्क्यांनी लक्ष्मणरावांना दिली, वचनचिड्डीसुद्धा घेतली नाही. पुढे एका वर्षातच ही रक्कम लक्ष्मणरावांनी परत केली.

कुंडल स्टेशनजवळच्या निर्जन व निर्जल माळावर कारखाना वसवावयाचा म्हणजे प्रतिसृष्टी निर्माण करण्याचेच काम होते. १९१० मार्च धुलवडीच्या दिवशी दुपारच्या भर उन्हात लक्ष्मणराव, अंतोबा फळणीकर, टोपण्णा सुतार व घन्या गडी

With Deepawali Greetings to All...

THE BELGAUM BANK LIMITED

Regd. Office : 659-60, Raviwar Peth,
BELGAUM

Invest in our "Family Benefit Deposit Scheme" and also "One Year Deposit Special Scheme" and earn Monthly Interest. Enquire at any of our 42 Branches - Bombay office at Mandvi, Bombay-9. and Bangalore Office at 61, Chowdeshwari Temple Street, Bangalore-2.

S. Y. KAMAT
General Manager.

ऑफिस फोन २१२६
रेसिडन्स ,, २१७८

तार : TEATRADE
पो. बॉ. नं. १८८

सर्वोत्कृष्ट असा आसामचा हायग्रोन इस्ट चहा
व सर्व प्रकारच्या चहाचे
व लाल छत्री छाप चहाचे

घाऊक व्यापारी

मे. दामोदर शिवराम
आणि कं.
शाहुपुरी-कोल्हापूर

—ब्रँचेस—

कराड, चिपळूण, संगमनेर, मुंबई, पुणे, सांगली
फो. नं. ५६४ ६ २ ३१०२५ २२३१०

इचलकरंजी जनता सहकारी बँक लि., इचलकरंजी

(स्थापना : ७ फेब्रुवारी, १९६३)

शाखा : (१) कोल्हापूर (२) शिरोळ (३) जयसिंगपूर
फोन नं. २१९१, २१९२] [तार : जनता बँक

केवळ अकरा वर्षांच्या वाटचालीतील नेत्रदीपक प्रगती

“सेवा हेच आमचे ब्रीद”

(आकर्षक व्याजाच्या दराने ठेवी स्वीकारल्या जातात.)

“लघु उद्योगधंद्यांना भांडवल पुरवठा करणे हेच आमचे ध्येय.

(१) खपलेले भाग भांडवल	... ..	रु. पाच लाख
(२) गंगाजळी व इतर निधी	... ..	रु. सहा लाख
(३) ठेवी	... ..	रु. एक कोटी वेचाळीस लाख व्यापेशी हजारार
(४) खेळते भांडवल	... ..	रु. एक कोटी अडसष्ट लाखावर

आर. पी. कुलकर्णी
मॅनेजर

के. बी. आवाडे
चेअरमन

मंडळी कुंडल स्टेशनवर उतरली. बरोबर आणलेल्या बांबू-तड्ड्यांच्या साहाय्याने स्टेशनजवळच्या घर्मशाळेसमोर मांडव तयार केला.

या फोंड्या माळावर सगळीकडे निवडुंग, त्या निवडुंगांत असंख्य नागसाप. ते मारून जागा मोकळी करावी लागली. पिण्याला पाणी नाही. दिवसभर काम करावे व पाणी पिण्यासाठी स्टेशनवर जावे असे सुरुवातीचे काही दिवस काढावे लागले. पुढे अर्ध्या मैलावर असलेल्या मुसाऱ्याच्या विहिरीतून हौद भरून आणून वाटप सुरू झाले. नंतर विहिरीपासून नळ टाकले. जागा तयार झाल्यावर एक झोपडी बांधली व पहिले ऑफिस थाटले.

खड्डे खणून झाडे लावली. कुंडलच्या बाजाराला गाडी पाठवून सर्वाना लागणाऱ्या धान्य, मीठमिरचीची व्यवस्था केली. शेजारच्या मायाप्पाच्या देवळात जंरंडीकर मास्तरांनी पहिली शाळा भरवली. पहिला पावसाळा आला व मातीच्या काळ्या विटांच्या भिंती कोसळून पुरता चिखल झाला. पुन्हा सर्व घरे नव्या विटा घालून बांधावी लागली. बेळगावच्या रामभाऊ गिंड्यांकडून दहा हजार रुपये आणले व कामास पुन्हा जोराने सुरुवात झाली.

बेळगावहून ३०-३५ कामगार आले. आजूबाजूची सेड्यांतील मंडळी रोजगारासाठी येऊ लागली. तीन महिन्यांत कारखाना उभा राहिला. नांगरांच्या उत्पादनाला जोरात सुरुवात झाली. दिवाळीपासून नांगराचा हंगाम सुरू झाला. पीकपाणी उत्तम आल्याने शेतकरी खुषीत होता. नांगर खरेदीसाठी वाडीत शेतकऱ्यांची जत्राच भरू लागली. पहिल्याच वर्षात वाडीने चांगले बाळसे घरले. वाडीच्या स्थापनेनंतर एक वर्षाने रामुअण्णा कारखान्याच्या कामातून निवृत्त होऊन औंधास घर बांधून राहू लागले.

१९१४ मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाले. कारखान्याला लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा तुटवडा भासू लागला. रेल्वेचा स्क्रॅप व इतर मोठे विकत घेऊनही गरज भागेना. त्यावेळी कोल्हापूर संस्थानात कैक तोफा गंजत पडल्या होत्या. श्रीछत्रपती शाहू महाराजांनी त्या कारखान्याला दिल्या व त्या वितळवून नांगर बनविण्यात आले. युद्ध काळांत त-हत्त-हेच्या लहानमोठ्या वस्तूंचे उत्पादन करून लक्ष्मणरावांनी कारखाना वाचवला, एवढेच नव्हे तर वाढवला.

लक्ष्मणरावांच्या नोटबुकांत २ ऑक्टोबर १९१४ रोजी केलेली नोंद अशी :- "आज श्रीमंत बाळासाहेब पंत, औंधचे अधिपती, याजकडून २३ हॉर्स पॉवरच्या एंजिनची ऑर्डर आली. हे एंजिन आमच्या कारखान्यात पहिल्यापासून शेवटपर्यंत तयार करणेचे. हे आमचे इथे तयार केलेले तिसरे एंजिन. शिवाय त्यांनी या एंजिनवर टायन्यामो लावून तिजेचे दिवे लावून बाल काय म्हणून विचारले आहे. हे काम करण्याचे आम्ही पंक्तरणार असा निश्चय आहे." पुढे तीस वर्षांनी शंतनुरावांनी पुण्याला स्वतंत्र किलोस्कर ऑईल एंजिन कंपनीच काढली.

२४ ऑक्टोबर, १९७३

गुरुनाथ प्रभाकर ऊर्फ नागुदादा ओगळे किलोस्कर कारखान्यात इंजिनिअर होते. त्यांचे पाठचे बंधू श्रीपाद प्रभाकर ऊर्फ आत्मारामपंत ओगळे पैसा फंड काच-शाळेतून शिक्षण घेऊन, २-२३ वर्षी बडोद्याच्या काच कारखान्यात काम करून स्वतःचा काच कारखाना काढण्याचे इराद्याने किलास्करवाडीस आले असताना वडील बंधूंच्या सल्ल्याने लक्ष्मणरावांना भेटले. लक्ष्मणरावांनी त्यांची श्रीमंत बाळासाहेब यांचेशी भेट करवली. श्रीमंतांची आपले संस्थानात आणखी कारखाने निघावे अशी इच्छा होती. कसलेही आढेवेढे न घेता त्यांनी सहा हजार रुपयांचे भांडवल दिले. १९१३ सप्टेंबरमध्ये काचेची पहिली चिमणी फुंकली ती औंधाचे संग्रहालयात ठेवण्यात आली. किलोस्करानी ओगल्यांना कारखान्याकरिता जागा दिली. दोघांचे हिशेब एकत्रच असत. पैशांची तिजोरी एकच होती. युद्धकाळात दोघांचे कारखाने वादू लागले. तेव्हा एकत्र कारखाने चालविणे सोईचे नव्हते. मोठ्या झाडाच्या छायेत लहान झाड वाढत नाही हे लक्षात घेऊन १९१६ मध्ये श्रीमंतांचे संमतीने व साहाय्याने काच कारखाना कराड स्टेशनजवळ ओगळेवाडी येथे नेण्यात आला.

वाडीत कारखानदारीबाबत अनेक गोष्टी घडत असतात. त्यांची दखल घुत्तपत्रे-नियतकालिके घेत नाहीत. तरी आपली प्रसिद्धी आपणच करावी या शंकरराव किलोस्करांच्या विचाराला लक्ष्मणरावांनी संमती दिल्यावर कारखान्यासाठी विकत घेतलेल्या स्क्रॅपमध्ये एक हात छपाई यंत्र आले होते त्याची डुरुस्ती करून "किलोस्कर-खबर" नावाची पत्रिका १९१६ पासून निघू लागली. पुढे १ जानेवारी १९२० पासून ते मासिक नियमितपणे निघू लागले. १९३० पासून 'स्त्री' व १९३४ मध्ये 'मनोहर' मासिकांची भर पडली.

१९२० पर्यंत किलोस्कर कारखान्याचे मालक लक्ष्मणराव होते. त्यांची पन्नाशी उलटली होती. कारखाना त्यांचे पश्चातही सुरळील चालावा व वाढावा या हेतूने वैयक्तिक कारखान्याचे रूपांतर लिमिटेड कंपनीत करण्यात आले.

आपण पैसा कमवावा व तो कारखान्याचे कामी लावावा. कारखान्याच्या वाडीसाठी कर्जाऊ रकमा आणणे त्यांना कमी-पणाचे वाटे. प्रसंगी अतिशय टीका होऊनही फायद्याचा शक्य तो जास्त हिस्सा ढिव्हिडंड म्हणून वाटून न टाकता कारखान्यात गुंतविण्याचे त्यांचे धोरण असे.

धंद्यातील उच्च नीती व पत यांना लक्ष्मणराव डोळ्यांत तेल घालून जपत. किलोस्कर कारखान्याचा व्यवहार अत्यंत सरळ व चोस असतो हा लौकिक व्यापारातील त्यांच्या धोरणाची फलनिष्पत्ती म्हणावी लागेल.

सुरुवातीचे वसूल भागभांडवल ४,५०,००० रुपयांचे होते. जुलै १९४५ अखेर संपणाऱ्या वर्षात लक्ष्मणराव कंपनीतून

सेवानिवृत्त झाले तेव्हा वसूल भाग भांडवल १३,९५,००० रुपये व रिझर्व्ह फंड १६,२७,००० रुपये होता. त्यावेळी कंपनीची जिंदगी रोकड व येणी मिळून ६७,५२,००० रुपयांची भरली. १९२० ते १९४४ या २५ वर्षांत एकूण १४६३ टक्के डिव्हिडंड वाटण्यांत आले. डिव्हिडंड देता आले नाही अशी पाचच वर्षे १९२४, २५, २६ ३३ व ३६ दिवस सतत तेजीचे नसतात. कधी तेजी तर कधी मंदी असे घंघ्यात चालते. म्हणून तेजीत झालेला फायदा उधळून नये. कारखान्यात जेवढी शिल्लक अधिक पडेल तेवढा तो भरभकम पायावर उभा राहतो. मंदीतूनही सहीसलामत पुढे जातो. तो जसजसा प्रौढ होतो तसतसा फायदा अधिक वाटता येतो. हे तत्त्व लक्ष्मणरावांनी कटाक्षाने पाळले म्हणूनच मंदीच्या काळातही नवनवीन यंत्रे काढून कारखान्याने आगेकूच केल्याचे दिसून येते.

सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९४५ मध्ये कामगार संपावर गेले. वाढीला येणारा भाजीपाला, दूध, पाणीपुरवठा तोडणे, मोडतोड, घाकदपटशा प्रकार सुरू झाले. कामगार सभा व त्यात भडक भाषणे होत होती. एका वक्त्याने भर सभेत लक्ष्मणरावांच्या तोंडावर उपमर्दक उद्गार काढले. त्याचे प्रलाप ऐकून कामगार चकित झाले; लक्ष्मणरावांच्या तळपायाची आग मस्तकाला गेली. दुसरे दिवशी त्यांनी आपला निश्चय कळवला— “आजपर्यंत माझ्या हातून कारखान्यातील लहान थोर सर्वांचे जेवढे हित करता येण्यासारखे होते तेवढे मी केले. तथापि एकंदरीत पाहता माझी वाढीला अथवा कारखान्याला आता गरज उरली आहे असे दिसत नाही. मी परत किलोस्करवाढीला येणार नाही हेहि सांगून ठेवतो”. त्याप्रमाणे संध्याकाळचे गाडीने ते हरिहराला निघाले.

किलोस्करवाढीहून निघून हरिहराला आल्याबरोबर एक दिवसही स्वस्थ न बसता ते शेतीच्या उद्योगाला लागले. मका, जोंघळा, तोंडली, वांगी, टोमॅटोची नमुनेदार लागवड करून दाखविली. तिथून बंगलोरला गेले. शेती शहरापासून सात-आठ मैलांवर होती. फार्मवरील दूधडुभते, अंडी, भाजीपाला शहरात पाठविण्याचे काम घड्याळाप्रमाणे रोज नियमित सुरू झाले. पुढे १९४६ साली किलोस्कर इलेक्ट्रिक कंपनीची सुरुवात झाली.

इकडे शंतनुराव १९४७ मध्ये किलोस्कर ऑईल एंजिन कारखाना काढण्याकरिता पुण्याला आले होते. १९४८ च्या डिसेंबरमध्ये पहिले एंजिन तयार झाल्याचे वर्तमान लक्ष्मणरावांना तारेने बंगलोरला कळविण्यात आले व पाठोपाठ शंतनुराव व यमुताई बंगलोरला जाऊन लक्ष्मणरावांना विमानाने पुण्याला घेऊन आले. दुसऱ्या दिवशी कारखान्यात जाऊन किलोस्कर एंजिन पाहून समाधान व्यक्त केले. पुण्याला आल्यावर रोज सकाळी थोडा वेळ कारखान्यात जाऊ लागले व उरलेला सारा वेळ शेतीत जाई. रताळी, भात यांचे पीक काढले. डेअरी सुरू केली. मधमाशा पाळण्याचा उद्योगही. बंगल्याभोवती व शेतांत पेढ्या ठेवून मध गोळा करण्याचे काम चालविले. किलोस्करवाढीच्या ४० व्या वाढदिवसाला हजर राहण्याचे आग्रहाचे आमंत्रण आले. शंतनुराव व यमुताई लक्ष्मणरावांना घेऊन किलोस्करवाढीस गेले. वाढदिवसाचा समारंभ पार पडल्यावर कारखान्यातील प्रत्येक सात्यातून फेरफटका केला व कामगारांची प्रेमाने पाठ थोपटली.

लक्ष्मणरावांना पुण्याच्या मराठा चेंबरचे सन्मान्य सभासदत्व अर्पण करण्याच्या ऑगस्ट १९५३ मध्ये झालेल्या समारंभास सर मोक्षगुंडम विश्वेश्वरय्या अध्यक्ष होते. आपल्या भाषणात ते म्हणाले : “गुणी व महत्त्वाकांक्षी तरुणांना लक्ष्मणरावांच्या चरित्रातून उपयुक्त घडे घेता येतील. आपल्या देशात अद्यापि यंत्रनिर्मिती व यांत्रिक उत्पादन बाल्यावस्थेत असल्याने या क्षेत्रात लक्ष्मणरावांनी आर्थोर्गिक साहस यशस्वी करून देशाची मोठीच सेवा केली आहे.”

व्यवसायातून निवृत्त झाल्यानंतरचा काळ त्यांनी शेतीमध्ये घालविला. सभा-संमेलनाला ते जात नसत. वानप्रस्थ जीवनात स्वतःच्या वागणुकीबाबत त्यांनी दंडक घातले व ते कटाक्षाने पाळले. २५ सप्टेंबर, १९५६ रोजी त्यांचे निधन झाले. २० जून, १९६९ रोजी त्यांची जन्मशताब्दी सर्वत्र साजरी झाली. त्यावेळी त्यांचे छायाचित्र असलेले पोस्टाचे सास तिकीट काढण्यात आले होते.

With Compliments of

The Deccan Paper Mills, Co. Ltd.

Commonwealth Building, Laxmi Road,

POONA 30

(Tel. : 56314)

अभ्युदयार्थ्या आड येणारे जातिधर्माचे भेदभाव

(शं. वा. किलोस्कर)

(लक्ष्मणराव किलोस्करांनी किलोस्करवादीयेथे गुरु केलेले औद्योगिक साहस किती फलदायी झाले आहे, हे सर्वांच्या अनुभवाचे आहे. किलोस्कर उद्योगसमूहाचे वार्षिक उत्पादन ८० कोटी रु. चे असून ४०,००० कामगारांना त्यात रोजगार मिळतो; अप्रत्यक्ष रोजगार मिळणारे आणि आर्थिक उत्पन्न मिळणारे कितीतरी आहेत. किलोस्करवादीमधील सामाजिक परिवर्तनाचेही तसेच व्यापक अनुकरण होणे राष्ट्रीय हिताचे आहे. ह्या वावरीत लक्ष्मणरावांचे सुपुत्र शंतनुराव ह्यांचे समाजाला विचारी बनविण्याचे प्रयत्न सतत चालू आहेत.)

सकाळ उजाडताच मी दरवाजा उघडला. बाहेर सर्वत्र धुके पसरलेले, सगळीकडे पांढरे फटफटीत, त्या धुक्यातून हळूहळू सूर्याचे बिंब वर आले. तीच माझी बेळगावातली पहिली सकाळ.

उजाडल्यावर व धुके निवळल्यावर मला आजूबाजूला आणखी दहा-बारा झोपड्या दिसल्या. प्लेगच्या दिवसात गावातले लोक तिथे राहायला यायचे. एरव्ही तिथे आमच्या तीन चार झोपड्यात तेवढी वस्ती. माझे वय तेव्हा १० वर्षांचे होते.

संध्याकाळी मी बाहेर पडलो. काही अंतरावर झोपड्या दिसल्या. आमच्यासारखीच गावातली न्हावी मंडळी तिथं रहात होती. मुले बाहेर विटीदांडू खेळत होती.

मी पुढे होऊन विचारले 'मला घेता का खेळायला ?'

एक मुलगा म्हणाला, 'आमची शिवाशिव चालेल का तुम्हाला ?'

मी अशा तऱ्हेने शिवाशिव न मानायला शिकलो.

दादू, बाळू, विठू, अशी ७-८ न्हाव्याची मुले माझी मित्र झाली. मी सायकलवरून घरी येण्याची ती वाटच पाहात असायची...नंतर ती मुले, आमचा कुत्रा व माझी एअरगन सांघावर टाकून मी शेजारच्या डोंगराकडे निघायचे. तिथे एखाद्या प्रस्तरावर बसून मी आमच्या सैनिकांना शिवाजी महाराजांचे पराक्रम सांगायचे.

पण पुढे प्लेग पसरू लागला, झोपड्या भरू लागल्या. मुले जमली...त्यांत स्पृश्य व अस्पृश्य मुले असे दोन गट झाले. अस्पृश्य मुलांचा मी पुढारी...स्थिती गंभीर झाली. परंतु आम्ही शिवाजी महाराजांचे सैनिक...युद्धशास्त्रात पटाईत. आम्ही त्यांच्या पुढाऱ्याला चांगलाच धडा शिकविला व आमचे जीवन सुरळीत चालू झाले.

येथून सोलापूरला परत आलो. पारशी, मुसलमान, मराठे असे मित्र मिळाले. आमचे फिरून दारे निघू लागले. हिप्परगा, चौदा कमान, किल्ला व काळजापूरच्या मारुतीपलीकडील जंगल या आमच्या शिकारीच्या जागा.

डेकन कॉलेजमध्ये गेल्यावर सर्व भारतात पेशावरपासून कोचीनपर्यंत प्रवास केला. चित्रकलेचा अभ्यास केला व १९१४ साली किलास्करवादीला आलो.

कारसान्यात लोखंडाचे नांगर करायचे पण त्याबरोबरच

मागासलेल्या माणसांचा विचारी समाज बनवायचा हे साथीने करायचे काम. त्यासाठी कामगारांना साक्षर करायचे...उद्योग प्रथम हाती घ्यावा लागला. दारूला आळा घालावा लागला व अस्पृश्यतेची हकालपट्टी करावी लागली. एकाच विहिरीतून सर्वांना पाणी काढावे लागले. समाजमंदिरामध्ये सर्वांनी एकत्र बसायचे, तिथेही कोणी शिवाशिव मानायची नाही.

आम्ही दरसाल श्रावणी साजरी करायची. तिथेही अर्थात स्पृश्य व अस्पृश्य जमूनच ही नवी जानंवी घालायचे. एवढे सांगितल्यावर तालीमखान्यात कुस्ती खेळताना स्पृश्यास्पृश्या-सारखा भेद कुठला टिकायला ?

क्रिकेटसारख्या खेळात अस्पृश्यतेला वाव कोठून मिळणार ? आमच्यातले काही उत्तमोत्तम खेळाडू अस्पृश्य असत. ते आपल्या टीममधून खेळत व आमच्याच मांडीला मांडी लावून टिफीनला बसत. आम्ही अशा तऱ्हेने किलोस्करवादीतून अस्पृश्यतेची हकालपट्टी केली.

पिण्या मांगाचा मुलगा मार्तंडा याचे लग्न निघालं. कुंडलच्या पुरोहितानं लग्नाला हजर राहायचं टाळलं. ते काम देऊळकरला व मला सांगण्यात आलं, आयुष्यात मी केलेलं तेच भटाचे काम. काकी सौ. राधाबाई किलोस्कर यांनीच सर्व बायकांना हळदी-कुंकू लावले. पुढे जेरे शास्त्र्यांना कारखान्यातच नेमून त्यांच्याकडेच ही सर्व धार्मिक कार्ये करून घेत होती.

परंतु या सर्व सामाजिक सुधारणा मुकाट्याने पार पडत होत्या असे म्हणता काय ? तो कुठला संभव ! आम्हाला या समाज-सुधारणा करीत असता कितीतरी विरोधाला तोंड द्यावे लागले, बहिष्कार सोसावे लागले.

आमच्या या व असल्या धर्मविरोधी गोष्टींची त्या वेळेचे शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी यांच्यापर्यंत कागाळी करण्यात आली. त्यांनी आमच्या धोरणाला नावे ठेवली म्हणजे मोठीच आपत्ती ओढवायची, अशा द्विधा मनःस्थितीत आम्ही श्रींचे स्वागत केले.

परंतु डॉ. कुर्तकोटी नव्या विचाराचे, त्यांनी कारखान्याची नव्या काळाला किती जरूर आहे हे बरोबर ओळखले. पूर्वीचा पळीपंचपात्रीचा धर्म बदलून आता आपण नव्या युगाचा धर्म स्वीकारला पाहिजे. नव्या जगात आपण पुढे पाऊल टाकले,

सुधारणा केली पाहिजे. किलोस्कर येथे करीत आहेत ते हेच. एवढ्यासाठी मी त्यांना माझा पूर्ण आशीर्वाद देत आहे. एवढे भाषण आटोपल्यावर श्रींनी एका ठिकाणी बसून स्वतःच्या पळीने सर्व कामगारांना तीर्थ दिले. त्या वेळी आम्हांला झालेला आनंद कोणत्या शब्दाने वर्णन करावा ?

मात्र एवढ्या सटपटीवरून आमचे काम आटोपले नाही. आमच्या कारसान्यात बरेच मुसलमान होते. खुतब्याचा सण आला म्हणजे ते सर्व कामगार नवे कपडे घालून आम्हांला भेटायला येत आम्ही जिथे श्रावणी साजरी करायची. त्याच जागी त्यांनीही खुतबा पढायचा. इस्लामपूरहून मिशनरी येऊन याच प्रकारे आमच्या ख्रिस्ती कामगारांना उपदेश करायचे. आमच्या समाजमंदिरात कीर्तन, पुराण, नाटक, व्याख्यान, सिनेमा, प्रदर्शन, हॉस्पिटल असे निरनिराळे कार्यक्रम एकाच ठिकाणी भरत.

आपला देश आता स्वतंत्र झाला तरी त्याला निरनिराळ्या धर्मांनी असे पोखरून टाकले आहे की हे भेदभाव दूर झाल्या-सैरीज स्वातंत्र्याची गोड फळे आपल्यास समाधानाने चाखता येणार नाहीत. आपण स्वातंत्र्याचा कितीही उदोउदो केला तरी निव्वळ स्वातंत्र्याचा माणसाला काडीइतकाही उपयोग नाही. कारण स्वातंत्र्य म्हणजे यक्षिणीची कांडी थोडीच आहे, की जी फिरवताच आपल्या देशाचे क्षणात नंदनवन बनून जाईल ? आपला देशावर स्वतंत्र भारताचा झेंडा फडकला सरा, पण चोहोकडे धान्याच्या राशी थोड्याच पडणार ? कापडाच्या गाठीचे डोंगर थोडेच उभे राहणार ? अथवा आपल्या घरासाठी लागणाऱ्या विटांचा पाऊस थोडाच पडणार ?

स्वातंत्र्य मिळताच आपण आपले कायदे करू. पण ते आपली सुधारणा घडवून आणतील हे थोडेच. अस्पृश्यतेसारख्या अमानुष चाली आपण होऊन पळ काढतील असे थोडेच. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे नव्या युगात पाऊल टाकल्यावर आपण स्वतः जितकी बुद्धी वापरू, घाम गाळू, पुढे सरू, तेवढीच आपली प्रगती होणार हे आपण विसरता कामा नये. आपण स्वातंत्र्य मिळूनही, हुबळे राहू. ब्रिटिशांना आपण हद्दपार केले, पण त्याहून बलाढ्य शत्रू अद्याप आपल्या मानेवर कवटाळून बसला आहे. तो आपल्यास सुखाची तिळमात्र तरी शोष घेऊ देईल काय ? इंग्रज आपल्यास परके होते. त्यांची भाषा निराळी, वेष निराळा, देश निराळा, त्यांना त्यांच्या देशात घालवून देणे हे काम त्यामानाने सोपे होते. आपल्या हाडीमाशी वर्षानुवर्ष तिळून राहिलेल्या शत्रूंना नेस्तनाबूद करायचे कसे ?

पण याबाबत आपण निराश व्हायला नको. जग प्रगतीच्या मार्गाने वाट चालत आहे. असंख्य नवे शोष लागत आहेत. आज जे नवे आहे ते उद्या टाकाऊ ठरत आहेत. अशा वेळी दोन हजार वर्षांपूर्वीचे विचार व कल्पना काय कामाच्या, आपणही भरभर पावले उचलू या... अशानेच मनुष्यजन्माचे आपण सार्थक करू शकू.

—आकाशवाणी, पुणे केंद्राच्या सौजन्याने

अत्याधुनिक डिझाईन्सचे वागिने
तसेच नवीन शानदार शालू व साड्यांसाठी

वामन हरी पॅठे

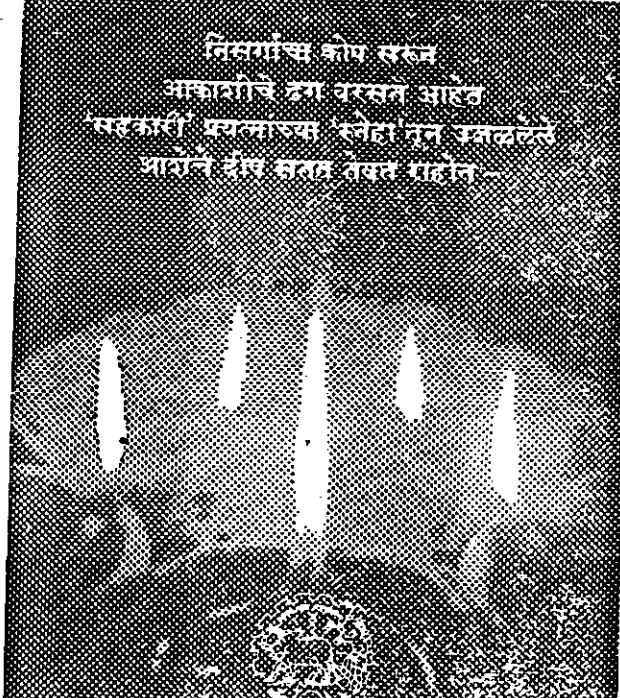
पेठे विल्डिंग, गिरगाव, मुंबई ४
फोन ३५ ६१ ८५ (सुधकवारी बंद)

पेठे विल्डिंग, रामहे रोड, वावर, मुंबई २२
फोन ४५ १५ ६२ (सोमवारी बंद)

कपडे शिवाय फक्त बदलतच आंदे

QUALITY/WH/72-9

निराशांस कोम सरून
आकाशीचे दग वरून आहेत
सरकारी प्रत्यक्षाच्या स्नेहातून उजळलेले
आपले दीप सलग तयार पाहाने

दि महाराष्ट्र स्टेट को-ऑपरेटिव्ह बँक लि

तुटीची अर्थव्यवस्था अर्थव्यवस्था होत आहे काय ?

(श्री. वा. काळे)

१९७२-७३ मध्ये तुटीच्या अर्थव्यवस्थेसाठी मध्यवर्ती सरकारने ८८२ कोटी रु. च्या चलनी नोटा प्रसृत केल्या. १९७२-७३ च्या अंदाजपत्रकात २५२ कोटी रु. पेक्षा जास्त चलनी नोटा सरकारी उत्पन्नसर्चातील तूट भरून काढण्यासाठी प्रसृत केल्या जाणार नाहीत, असे अर्थमंत्र्यांनी आश्वासन दिले होते. उपलब्ध जिनसांचा पुरवठा न वाढता, उलट काही जिनसांचा पुरवठा कमीच झाला म्हणजे महागाई वाढत जाणार हे उघड आहे.

आपल्या सरकारी योजनांसाठी तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा अवलंब करणे आवश्यकच मानले गेलेले आहे. तूट भरून काढण्याचे हे शस्त्र अत्यंत प्रभावी असून ते वापरण्याचे तंत्र अगदी सोपे आहे, त्यामुळेच ते शस्त्र घोकादायक ठरते. विकास साधण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवली खर्च करून चालू सर्चातही वाढ करावी लागते. कराच्या रूपाने हा पैसा जमा करणे कठीण जाते; अशक्यही ठरते. युद्धविषयक आणि संरक्षण-विषयक खर्च, निर्वासितांवरील खर्च, दुष्काळ निवारणावरील खर्च ह्यांचीही व्यवस्था करणे अनिवार्य होते. तेव्हा पैसा उपलब्ध करण्याचा सर्वांत सोपा मार्ग, नोटा छापवून घेऊन त्यांचा देण्यासाठी उपयोग करण्याचा मार्ग अवलंबिला जातो.

सरकारला चालू उत्पन्नातून खर्च भागविता येईनासा झाला म्हणजे सरकार करवाढ करते. सरकारी कारखान्यांचा नफा वाढविण्याचा प्रयत्न करते. रिझर्व्ह बँकेचा नफाही सरकारला मिळतो. कर्जउभारणीच्या द्वाराही पैसा जमा केला जातो. जनतेला कर्जरोख्यांची विक्री, स्मॉल सेव्हिंग्ज, ॲन्युइटी डिपॉझिट्स, सक्तीची बचत, इत्यादी ह्या कर्जउभारणीचे प्रकार आहेत. राज्य सरकारांचे ग्राव्हिडंट फंड आणि इतर फंड ह्यांचाही वापर करता येतो. पैशांचा हा अंतर्गत पुरवठा झाला. परदेशी कर्ज, ग्रॅन्ट्स, मदती, ह्या मार्गानेही सरकारला पैसा मिळतो. हा सर्व पैसा मिळूनही, एकूण उत्पन्न आणि एकूण खर्च ह्यांत तफावत राहते, ती भरून काढण्यासाठी केलेली व्यवस्था म्हणजे तुटीची अर्थव्यवस्था.

जो सरकारी खर्च रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेऊन भागविला जातो, त्याला म्हणायचे डेफिसिट फायनॅन्सिंग किंवा तुटीची अर्थव्यवस्था. सरकार स्वतःच चलनी नोटा काढू शकत नाही. रिझर्व्ह बँक कायद्याच्या २२ व्या कलमाप्रमाणे चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार फक्त रिझर्व्ह बँकेला आहे; दुसऱ्या कोणालाही नाही. सरकारची बँकेतील शिल्लक कमी होऊ लागली आणि सरकारला सर्चासाठी पैसा कमी पडू लागला की सरकार रिझर्व्ह बँकेचा आग्रय घेते. सरकार अँड हॉक ट्रेझरी बिले

रिझर्व्ह बँकेच्या नावे काढते, म्हणजे तेवढ्या रकमेचे कर्ज-रोखेच लिहून देते; सरकारकडे पैसे जमा न होता निर्माण केलेले हे कुत्रिम कर्जरोखे असतात. हे कुत्रिम कर्जरोखे रिझर्व्ह बँकेकडे पाठविले, म्हणजे रिझर्व्ह बँक ते कर्जरोखे आपल्या जिंदगीच्या बाजूस जमा करते आणि त्याच्या इतक्याच रकमेच्या चलनी नोटा बँकेला खात्याकडे धाडते. म्हणजे, सरकारच्या बँकेकडील खात्यात ह्या रकमेची भर पडून त्यावर सरकार चेक काढू शकते. ह्याचा अर्थ, केवळ कुत्रिम कर्जरोखे तयार करून सरकार आपल्यास हवा तेवढा पैसा मिळवू शकते. सरकारच्या तुटीच्या अर्थव्यवस्थेला रिझर्व्ह बँक मुळीच जबाबदार नाही. इतकेच नव्हे तर त्यावर बंधन घालण्याचा सुद्धा रिझर्व्ह बँकेला अधिकार नाही. सरकारने असे कुत्रिम कर्जरोखे दासल केले, की रिझर्व्ह बँकेने त्या रकमेच्या चलनी नोटा सरकारच्या खात्यात जमा केल्याच पाहिजेत, असाच कायदा आहे.

ह्या तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा तात्काळ होणारा परिणाम म्हणजे लोकांच्या जवळील चलनी नोटात होणारी वाढ. पगार, वेतन, मजुरी, व्याज, भाडी, नफे, इत्यादींच्या वाढीत त्याचे स्वरूप प्रकट होते. जनतेची जिनसा विकत घेण्याची क्रयशक्ती वाढते परंतु त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादन वाढलेले नसते; उपभोग्य जिनसा पूर्वीइतक्याच असतात. किमती मडकणे मग अपरिहार्यच होते. हे दुष्परिणाम टाळावयाचे असतील, तर सरकारी आर्थिक धोरण खंबीर हवे आणि कारभारही कार्यक्षम हवा. म्हणूनच, रिझर्व्ह बँकेने आपल्या जून १९७३ अखेरच्या वर्षाच्या अहवालात, खर्च बेसुमार वाढविल्याबद्दल सरकारवर कडक टीका केली आहे. आपल्या सरकारचे आर्थिक धोरण चलनवाढीचे दुष्परिणाम कावूत ठेवण्यास असमर्थ ठरले आहे.

रिझर्व्ह बँकेचा १९७२-७३ चा अहवाल म्हणतो, "१९७२-७३ च्या अंदाजपत्रकात २५२ कोटी रु. ची तूट धरली होती; दुरुस्त अंदाजात ती ५५० कोटी रु. झाली आणि प्रत्यक्षात ती ८८२ कोटी रु. ठरली. ह्या ८८२ कोटी रु. च्या तुटीच्या अर्थव्यवस्थेत, राज्यांचे ओव्हरड्राफ्ट देऊन टाकण्यासाठी राज्यांना दिलेल्या ४२१ कोटी रु. चा समावेश नाही. १९७२-७३ मधील महागाईला सरकारी सर्चातील मोठी वाढ काही अंशी कारणीभूत आहे. बांगला देशातील युद्धाची सरकारने सांगितलेली सबब बरोबर नाही, कारण पैशांची गरज मुख्यतः सरकारने खुवीने स्वतःच्या सर्चात केलेल्या वाढीमुळे निर्माण झाली. अर्थात, दुष्काळी आणि तातडीचे शेतीचे कार्यक्रम ह्यांचा चलनवाढीला मोठाच हातभार लागला. परंतु ह्या जादा सर्चाच्या वेळी इतर सर्चात छाटाछाट करण्याचा सरकारने प्रयत्न केला

नहीं -
यह कोई
साधारण कार्य नहीं!

सरदार

सोडा वाटर
यंत्रसामग्री

एक यंत्रसामग्री ६० वर्ष पहिले प्रस्तुत की गयी है और आजभी इसकी कोई तुलना नहीं। भारत और पूरबी इस्ती में हजारों की संख्या में ये यंत्र उपयोगमें हैं और सैनिकी भोजनशाला, क्लब, अस्पताल, उपाहारगृह और खाद्यालय आदि में ये कितने ही यंत्र गत २० वर्षोंसे कम देते आये हैं।

हर दिन ५० से ४०० दर्जेनो तक शीतल पेयों की बोलले निर्माण करनेवाले इन यंत्रों की कीमत का थोडे ही काल में कई गुना मुबदला मिल जाता है।

हमारे दूसरे निर्माण हे: १. रंगहीन द्रव कार्बन डाइऑक्साइड वायु को कार्बोनेशन में तथा भाग बुझाने में उपयोगी है, २. सोडा वाटर यंत्रों के कलपुर्जे, ३. सूखा बरफ

यंत्रों और कलपुर्जोंकी नकल से सावधान रहिये

दि सरदार कार्बोनिक गैस कंपनी लिमिटेड

७२ विठ्ठलदास चेंबरस, १६, अपोलो स्ट्रीट, बम्बई १.

फोन: कार्यालय: २५३३०१ कारखाना: २५३१०९

नाही. त्यामुळे टाळता येण्याजोग्या स्वर्चात अटळ स्वर्चाची भर पडली. शेतीचे उत्पादन दुसऱ्यांदा घटले, त्यामुळे अन्नधान्य व इतर माल ह्यांत खूपच घट झाली. १९७१-७२ मध्ये अगोदरच खूपच चलनवाढ झाली होती, त्यात १९७२-७३ मध्ये आणखी मोठी भर पडली. सरकारने कोळशाच्या खाणी आणि जनरल इन्शुरन्स ह्यांचे राष्ट्रीयकरण केले, त्यामुळे भरपाईदाखल मोठ्या रकमा घाव्या लागल्या, त्यासाठी अर्थातच कृत्रिम रोखे रिझर्व्ह बँकेला देऊन त्याच्या बदली घेतलेल्या नोटांत वाढ करावी लागली. परंतु त्यामुळे उत्पादक भांडवलात भर पडली नाही.”

आपल्या रोजच्या संसारात आपण आपला स्वर्च आपल्या उत्पन्नातूनच भागविण्याचा नेहमी प्रयत्न करीत असतो. परंतु लग्नकार्य किंवा आजारीपण ह्यावर कधीकधी एकाएकी स्वर्च करण्याची पाळी येते. अशा प्रसंगी आपण बँकेत काही पैसे असले तर ते काढतो, कॅश सर्टिफिकेट आणि जरूर तर दागिनेही मोडतो. मिळाले तर कर्जही काढतो. मुलाला शिक्षणासाठी मुंबईला किंवा परदेशात पाठवावयाचे असले म्हणजे अशाच पद्धतीने पैसे उभारावे लागतात. मासिक प्रालीतून हे मोठाले स्वर्च भागूच शकत नाहीत, परंतु तेवढ्याने पुरेसे पैसे जमले नाहीत, तर आपण हताश होऊन बसतो. सरकारची परिस्थिती त्यापेक्षा अगदी वेगळी असते. सामान्य स्वर्च सामान्य उत्पन्नातून भागविण्याचे सरकारचेही धोरण असते आणि जरूरीप्रमाणे शिल्लकी रकमांचा व येण्यांचा उपयोग करून सरकार खासगी व्यक्तीप्रमाणेच वेळ मारून नेते हे खरे आहे; पण सरकारजवळ जादा पैसे उभे करण्याचे एक मोठे साधन असते ते म्हणजे नवे कर बसविणे व चालू कर वाढविणे हे होय. हे कर भरणे जनतेला सक्तीचेच असल्याकारणाने सरकारला आपला खजिना वाढविता येतो. परंतु, करवाढ किती करावयाची झालाही मर्यादा असते. तथापि, सरकारच्या उत्पन्न-स्वर्चातील तूट तर भरून काढलीच पाहिजे. म्हणून सरकार लोकांच्या जवळून कर्जाळू रकमा घेते. सरकारची आर्थिक पत ज्या मानाने असेल, त्या मानाने कमी-जास्त व्याजाने सरकारला कमी-अधिक कर्ज मिळते. परंतु त्यासही पुनः मर्यादा आहे आणि तेवढ्यानेही भागले नाही तर सरकारला नोटा छापून चलन निर्माण करण्याचा अखेरचा उपाय योजावा लागतो.

विकासाच्या योजनांची तरतूद

सरकारचा स्वर्च हळूहळू वाढत जात असतो आणि लोकांच्या राहणीचे मानही सुधारत असते त्यामुळे हळूहळू कर वाढवीत गेले व मर्यादित रकमांची कर्जे उभारली तर सरकारला नेहमीचा स्वर्च भागविण्यास व काही भांडवली स्वरूपाची कामे पार पाडण्यास अडचण पडत नाही. पण काही काही वेळा सरकारला उत्पन्ना-पेक्षा पुष्कळच जास्त स्वर्च करावा लागतो व हा स्वर्च भागविण्यास वर सांगितलेले हे दोन मार्ग अपुरे पडतात. अशा प्रसंगी स्वर्चात

काटकसर करता येत नाही आणि मामुली मार्गांनी उत्पन्नही वाढविता येत नाही; सरकार मग नाहलाजाने नोटा छापून व त्यांचा उपयोग करून तूट भरून काढण्याचा प्रयत्न करते. तूट भरून काढण्यासाठी अवलंबिलेल्या ह्या मार्गासच 'तुटीची अर्थव्यवस्था' असे म्हणतात. भारताचा आर्थिक विकास तातडीने घडवून आणण्यासाठी सरकारने आपल्या उत्पन्नापेक्षा बराच मोठा स्वर्च करण्याचे ठरविले आहे, विकासाच्या योजना आसल्या आहेत. त्या सर्वांना लागणारा स्वर्च मामुली उत्पन्नातून भागणे शक्यच नव्हते. म्हणून शक्य तेवढ्या मार्गांनी पैसा उभा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.

प्रयोग नवीन नाही

पण, ह्या प्रयोगात काही तरी अपूर्व आहे, असे मात्र मानण्याचे कारण नाही. तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा अवलंब ह्या आर्थी किती तरी देशांनी किती तरी वेळा केलेला आहे. मुख्यतः तीन प्रसंगी तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार घेतला जातो. तात्कालिक मंदीचा प्रतिकार करण्यासाठी व जेव्हा खाजगी भांडवलदार पैसा गुंतविण्यास पुढे येत नाहीत अशा वेळी, सरकार तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचे हत्यार वापरते. उत्पादनक्षमता शिथिल आहे, कामगार बेकार आहेत आणि मालाला मागणी वाढण्याचा संभव आहे, अशा वेळी सरकारच पुढाकार घेते. तिसरा प्रसंग युद्ध-काळाचा होय; त्या वेळी तातडीची गरज भागविणे व राष्ट्राचा बचाव करण्याची शिकस्त करणे एवढेच ध्येय सरकारपुढे असते; आणि अशा प्रसंगी संरक्षणासाठी आवश्यक तो स्वर्च सारासार विचार न करता केला जातो. स्वर्च करीत राहावयाचे व पडेल ती तूट नोटा छापून भरून काढावयाची, असे चालू राहते. अशा परिस्थितीत जी अर्थव्यवस्था केली जाते म्हणण्यापेक्षा जी व्यवस्था होते, तिलाही तुटीची अर्थव्यवस्थाच म्हणता येईल. युद्धोपयोगी जिनसांच्या पुरवठ्यास प्राधान्य देऊन अप्रत्यक्ष रीतीने म्हणजे फाजील चलनविस्तारामुळे आणि महागाईमुळे जनतेला सक्तीची बचत करणे भागच पडते. आताच सांगितलेल्या या तीनही प्रसंगी तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा अवलंब करण्यात आला, तरी त्याचा उद्देश राष्ट्राचा दीर्घकालीन आर्थिक विकास हा नसतोच, हे आपल्या लक्षात आलेच असेल.

भारतातील प्रयोगाचे वैशिष्ट्य

भारताने तुटीची अर्थव्यवस्था आता पत्करली आहे, त्याचा उद्देश मात्र दीर्घकालीन आर्थिक उच्चार, हाच आहे. शेती व समाजविकास, पाटबंधारे, वीजनिर्मितीच्या योजना, वाहतूक व दळणवळण, उद्योगधंदे, सामाजिक सुखसोयी, पुनर्वस्ती, ह्या सर्व आर्थिक विकासास आवश्यक अशाच बाबी आहेत आणि त्यांवीरल स्वर्चाचे फळ तात्काळ हाती येणारे नाही. स्वर्च मात्र थोड्याच काळात केला पाहिजे. म्हणून जरूर व शक्यते पैशाचे मार्ग संपल्यावर आणखी लागणारी रकम तुटीच्या अर्थव्यवस्थेच्या

मागाने सरकार उभी करीत आहे. सरकारने ह्या मार्गाचा विचार-पूर्वक, जाणूनबुजून अवलंब केलेला आहे.

भांडवल-निर्मितीची वैशिष्ट्ये

अगदी प्राथमिक अवस्थेत बचत प्रथम करावयाची व नंतर तिचा भांडवल म्हणून उपयोग करावयाचा, असेच घडणे स्वाभाविक असते. आता बँकांसारख्या संस्था पत निर्माण करून भांडवल घाढवू शकतात आणि औद्योगिक क्रांतीमुळे त्या

भांडवलाचा उत्पादक रीतीने उपयोगही करता येतो. अशा रीतीने, काही अंशी बचतीची वाट न पाहताही, अगोदरच भांडवलाची गुंतवणूक करण्याची सोय उपलब्ध झाली आहे. गुंतविलेल्या भांडवलाने अपेक्षेप्रमाणे फळ दिले नाही तर नव्या बचतीस चालना मिळणार नाही, हे उघड आहे. साहजिकच, व्यक्ति आणि समाज व राष्ट्र ह्या सर्वांनाच ठोकर बसेल; उलट, गुंतवणूक उत्पादक ठरली तर बचतीस व भांडवलाच्या निर्मितीस चालना मिळून सर्वांचाच फायदा होईल.

आनंदाच्या
या मंगल दिवशी
चिंतन एकच
मनामनातून
अंधाराला दूर कराया
उद्योगाचे हवेच पूजन।
किल्होस्कर ब्रदर्स लि.

उद्योग भवन, टिळक रोड, पुणे ४११००२

कारखाने:

किल्होस्करवाडी ४१६३०८

कराड ४१५११० (महाराष्ट्र)

देवास ४५५००१ (स. प्रदेश)

PRATIBHA 7310

भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत बँका जे भांडवल निर्माण करू शकतात ते बंधनांच्या पलीकडे जाऊच शकत नाही. लोक बँकांकडून कर्ज काढतात, ते त्यांच्या आर्थिक व्यवहारासाठीच असते. त्या उपक्रमात फायदा उरेल अशा विश्वासानेच धंदेवाले कर्ज घेतात. दिलेले तारण विकण्याची त्यांच्यावर सहसा पाळी येत नाही. म्हणजे परत-फेड होऊ शकेल या बेतानेच कर्ज काढले जाते किंवा दिले जाते. सरकार जेव्हा स्वतःच्या तारणावर मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज काढते, म्हणजे रोखे देऊन त्यांच्याबद्दल नोटा घेते म्हणजेच सामान्य अर्थाने नोटा छापून पैसा मिळविते, त्या वेळी सरकारवर परतफेडीचे निश्चित बंधन नसते. सरकारी खर्चावर कडक नियंत्रण नसेल, तर सरकारी योजना अवास्तव खर्चिक होण्याचा संभव असतो. रस्ते, कालवे, पुरापासून संरक्षण, इत्यादीं-वर होणाऱ्या खर्चाचा फायदा जनतेला अप्रत्यक्ष रीतीने मिळत असतो व लोकांच्या उत्पन्नात त्यामुळे वाढ होण्यास मदत होत असते. अशा रीतीने त्यांच्या उत्पन्नात जी भर पडते तिचा मोठा हिस्सा कर आणि कर्जे ह्या मार्गांनी सरकारने परत खेचून घेतला पाहिजे. म्हणजे, तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचे सुपरिणाम टिकून राहतील व दुष्परिणाम टळतील.

भारतासारख्या अविकसित देशात लोकांची प्राप्ती बेताची, त्या मानाने अतृप्त गरजा फार आणि व्यक्तिगत बचतीला वाव अतिशय थोडा. आर्थिक विकासाची गरज तातडीची स्वेच्छेने बचत होऊ शकत नाही, म्हणून अर्थव्यवस्थेच्या मार्गाने तोच परिणाम घडवून आणण्याचा सरकारचा हा प्रयत्न आहे. आर्थिक विकासाच्या योजनांना जोराची चालना मिळाली, त्यातील भांडवल फलदायी होऊ लागले, जनतेचे हाल कमी झाले, त्यांना अधिक जिनसांचा पुरवठा होऊ लागला म्हणजे उत्पन्न व खर्च

ह्यांतील प्रतिकूल तफावत कमी होत जाईल व एकीकडे राहणीचे मान सुधारत जात असताना, बचत, भांडवलनिर्मिती व त्याची गुंतवणूक हीही चालू राहतील. असे होण्यास प्रारंभ झाला, म्हणजे यशोमंदिराच्या जवळ येऊ लागलो आहोत, असे मानण्यास हरकत नाही.

औषध जालीम : पथ्य कडक

तुटीची अर्थव्यवस्था हे अशा रीतीने एक गुणकारी पण जालीम औषध आहे. त्याचे पथ्यही अतिशय कडक आहे. रिझर्व्ह बँकेकडून नोटा मिळविणे सोपे आहे परंतु, त्या नोटांच्या खर्चावर अतिशय परिणामकारक बंधन हवे; सरकारी कारभार कार्यक्षम व काटकसरीचा हवा आणि होणारा खर्च उत्पादक व फलदायी ठरला पाहिजे. त्याचप्रमाणे, किमतीमध्ये वाढ होत जाता कामा नये. सरकारी नोकरांनी त्यांच्यावरील जबाबदारी ओळखली पाहिजे व लोकांनाही सहकार्य केले पाहिजे. हे साधले नाही, तर पैसा निर्माण करण्यातील धोकेच अधिक प्रभावी ठरण्याची भीती राहते. तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा व नियंत्रणाचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध असतो. एकूण खर्चाच्या मानाने नोटा छापून किती तरतूद करणार, हा प्रश्न जसा महत्त्वाचा आहे, तसाच जनतेच्या त्यागाच्या मानाने तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचा आकार केवढा आहे, हाही प्रश्न महत्त्वाचा आहे. विकास म्हटला की प्रथम त्याग हा आलाच; आणि ह्या त्यागाचा बोजा योग्य प्रमाणात सर्वांवर बसावा आणि तो तत्परेने व खुशीने उचलला जावा, हे लोकशाही योजनांचे मर्म आहे. भांडवलवाढ साध्य होण्यासाठी चालू खर्च मर्यादित राखला पाहिजे आणि उत्पादनात वाढ करित गेले पाहिजे. तुटीच्या अर्थव्यवस्थेचे यश त्यावरच अवलंबून आहे.

॥ श्री ॥

दि बृहन्महाराष्ट्र शुगर सिंडिकेट लि., पुणे ३०

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चंद्र कां जैसा ।

अधमोत्तम प्रकाशा । मार्जी न म्हणे ॥

—श्री ज्ञानेश्वरी.

साखरेचा नवीन हंगाम दिवाळीनंतर सुरू होईल.

देशी व विदेशी मद्याचे उत्पादन व्यवस्थित चालू आहे.

आमचे भागीदार, ठेवीदार व हितचिंतक यांना
दिवाळी व नूतन वर्ष सुखसमृद्धीचे व भरभराटीचे जावो.

ज. चं. आगाशे
झ. चं. आगाशे
जॉईंट मॅनेजिंग डायरेक्टर्स

दीपावली शुभ चिंतन

दि सांगली बँक लिमिटेड

राजिस्टर्ड ऑफिस : राजवाडा चौक, सांगली

- ♠ ठेवीवरील आकर्षक व्याजाचे दर !
- ♠ ठेवीची सुरक्षितता !
- ♠ ठेवीचे विविध प्रकार !
- ♠ विनम्र तत्पर सेवा !

यम-सर्वांसाठी आपली निवड सांगली बँक. शेतीविकास, लघुउद्योग, व्यापार, वैयक्तिक व्यवसाय, आदी कर्जांना प्राधान्य.

आपल्या सर्व प्रकारच्या बँकिंगच्या गरजांसाठी आमच्या कोणत्याही शाखेशी संपर्क साधा.

वा. त्रि. कोरके
चेअरमन

सानापूर तालुक्यातील सर्वांगीण विकासासाठी व सामान्य जनतेचे जीवनमान उंचविण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्नशील असणारी तसेच सर्वांच्या अविरत सेवेसाठी तत्परतेने तयार असलेली एकमेव नागरी सहकारी बँक.

दि विटा मर्चन्ट्स को-ऑप. बँक लि. विटा

(जिल्हा - सांगली)

आमच्या सर्व सभासदांना, ठेवीदारांना, ग्राहकांना व हितचिंतकांना हे नूतन वर्ष सुखसमृद्धीचे व भर-भराटीचे जावो.

जनतेच्या विश्वासाचे प्रतिक

(१) भाग भांडवल	रु. १,८३,०००/-
(२) निधी	रु. ४,११,०००/-
(३) एकूण ठेवी	रु. ४३,४३,०००/-
(४) एकूण कर्जे	रु. ३५,२८,०००/-
(५) खेळते भांडवल	रु. ५४,३८,०००/-

ऑडिट वर्ग "अ"

अधिक माहितीसाठी एकवेळ समक्ष भेटा.

नि. वि. डोंबे
व्हा. चेअरमन

तु. कृ. लोटके
अध्यक्ष

श. गो. मराठे एम्.ए.एम्.कॉम. (ऑनर्स)
व्यवस्थापक

म. ना. मंडारे
चेअरमन

ही दीपावली व नूतन वर्ष सुखसमृद्धीचे जावो.

श्री सिन्नर व्यापारी सहकारी बँक लि., सिन्नर, जि. नासिक

शेअर्स भांडवल
रु. २,३४,७००

सर्व प्रकारच्या ठेवी
रु. १२,१२,९५८

दिलेली कर्जे
रु. १५,६८,५४३

गुंतवणूक
रु. १,३८,०००

सर्व प्रकारचे निधी रु. १,१२,९६१

सोव्हिग्न, चालू व मुदत ठेवींवर आकर्षक व्याज

मध्यम व सर्वसामान्य नागरिकांसाठी दोन वर्षे मुदतीची आकर्षक व्याजाची अल्पठेव योजना. त्याजबरोबर सोने, चांदी दागिन्यांवर कर्जाची सुविधा.

पी. सी. लोणकर
मॅनेजर

मधुकर शांताराम गुजरायी
चेअरमन

भानुदास भिकुसा क्षत्रिय
उपाध्यक्ष

पूना मर्चन्ट्स को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड

सरस्वती विलास विल्डिंग, लक्ष्मी रोड, पुणे ३०

नूतन संवत्सरानिमित्त सर्व सभासदांस आणि ठेवीदारांस हार्दिक शुभेच्छा

सतत ४९ वर्षे पुणे परिसरातील व्यापारी, लघुउद्योग आणि ठेकेदार वगैरे व्यावसायिकांस सहकार्य देणारी सहकारी बँक. सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पदार्पण करीत आहे.

कृपया समक्ष वा दूरध्वनी ५३६०३ वर संपर्क साधावा.

भ. ग. सावणे
कार्यप्रमुख

खं. आ. काकडे,
कार्याध्यक्ष

ओव्हरटाईममुळे उद्योगांचे गणित चुकणार आहे !

(सु. वि. मेहेदळे, बी. ई., एम. बी. ए.)

आजच्या वाढत्या महागाईत कारखाने व कचेऱ्यांतील नोकर-वर्गसि 'ओव्हरटाईम भत्ता' व 'महागाई भत्ता' हे दोन उपकारकर्ते भेटले आहेत. कामाचे स्वरूप तेच राहून मूळ पगारात वाढ न झाली तरी बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर या-दोन भत्यांनी अनेकांच्या वाढत्या राहणीमानास व खर्चास हातभार लावलेला आढळतो. राष्ट्रीयीकृत बँकांतील ओव्हरटाईमवर तर सर्वत्र चर्चा चालू झाल्याचे आढळून येते. कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढली आहे. महिन्याचे सर्व दिवस सर्वांना पुरेसे काम नाही तरीही ओव्हरटाईमचा खर्च मात्र कोट्यवधी रुपये होत आहे व त्यात लक्षणीय वाढ होत आहे. देशात अजूनही हजारो सुशिक्षित बेकार आहेत. त्यांच्यात नव्याने शाळा-कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्यांची भर पडत आहे. अशा वेळी ज्यांना नोकरी आहे त्यांनाच ओव्हरटाईम देण्यापेक्षा तात्पुरत्या स्वरूपाची कामे या बेकारांकडून करून घेता येणार नाहीत असे नाही. पण ओव्हरटाईम हा अनेकांच्या जिवाळ्याचा प्रश्न झालेला असल्याने त्यात संवीर धोरण आखून सध्याच्या पद्धतीला बाध आणण्याचे धाडस करण्यास कोणी घजत नाही. बँक-कर्मचारी हा संघटित वर्ग आहे. त्यांचा प्रतिनिधी हा बोर्डाचा डायरेक्टर झाला आहे तेव्हा त्या वर्गास दुखविण्याचे धाडस करणे कोणालाच जमत नाही असे दिसते. अन्यथा आज बँकेच्या कारभार विषयक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी जी यंत्रणा उभारलेली आहे तिच्यातर्फे तसेच बँकिंग क्षेत्रातील अनुभवी व्यक्तींच्या सल्ल्याने ओव्हरटाईमवर चालणारी उर्ध्वपट्टी थांबविणे मुळीच अशक्य नाही. सध्या तरी मध्यमवर्गीय बँक-कर्मचाऱ्यांचा ओव्हरटाईम हा मोठा उपकारकर्ता ठरला आहे. आज या वर्गातील अनेकांच्या कुटुंबांत आढळणारी सुवत्ता बरीचशी या ओव्हरटाईमच्या आधारावर टिकली आहे.

बँकांप्रमाणेच ओव्हरटाईम ही उद्योगक्षेत्रातही ढोकेदुखी होऊन बसली आहे. वास्तविक ८ तास श्रमाचे काम केल्यानंतर कामगारांच्या अंगात अधिक काळ श्रमाचे काम करण्यास उत्साह राहू नये याच कल्पनेने सरकारने 'फॅक्टरी अँक्ट' सारखे कामगारविषयक कायदेही केले आहेत. पण प्रत्यक्षात आहे त्याच कामगारांत कमी दिवसांत अधिक काम संपवण्याच्या आग्रहात कामगारांना ओव्हरटाईम काम करायला सांगितले जाते. हेतू हा की उत्पादन जलद उरकून माल लवकर विकला जाईल व त्याचे पैसे उद्योग चालविण्यास लवकर हाती येतील. उत्पादनाच्या किमतीशी वेतनाचे प्रमाण जर १०% ते १५% च असेल तर त्यात या ओव्हरटाईममुळे ३% भर पडली तरी ती फारशी नुकसानकारक नाही, या विचाराने उद्योगचालकांनी किंवा वरिष्ठ अधिकार्यांनी

या पद्धतीला संमती दिली व त्याच्या दुष्परिणामांविषयी तितकी जागरूकता दाखविली नाही. आज या ओव्हरटाईम काम करण्याच्या पद्धतीमुळे ज्या काही अनिष्ट व उद्योगाच्या दृष्टीने अहितकारक प्रथा पडत आहेत त्यांपैकी काही येथे दिल्या आहेत. याहूनही बरेच प्रकार ठिकठिकाणी प्रचारात आढळतील.

१. सुटीच्या दिवशी कामाचा भक्ता— श्री. थॉमस हे एक कुशल मशीन ऑपरेटर आहेत. सोमवार ते शनिवार हे उत्पादनाचे काम करतात पण रविवारी मशीनच्या साफसुफीसाठी व किरकोळ दुरुस्तीसाठी त्यांनाच त्यांचे अधिकारी बोलावतात व त्या दिवसासाठी त्यांना दुप्पट पगाराने वेतन मिळते. त्यांचे सातही दिवस कामावर हजर राहणे कायदेशीर नसल्याने त्यांना अन्य रूपाने हे वेतन दिले जाते. कंपनीच्या सर्वकपातीच्या योजनेत या तऱ्हेचे खर्च कमी करण्याचे ठरले व त्याप्रमाणे श्री. थॉमसनना यापुढे तुम्ही रविवारी ओव्हरटाईम म्हणून न घेता नेहमीसारखे थायचे आहे व सोमवार ते शनिवार केव्हाही आठवड्याची साप्ताहिक सुटी घ्यायची आहे असे सांगण्यात आले. त्याबरोबर त्यांनी पहिल्याच रविवारी मला चर्चला जायचे आहे म्हणून रजा मागितली व आम्हांला धार्मिक कृत्यात सवलत देत नाहीत म्हणून वरिष्ठांकडे तक्रार केली. ओव्हरटाईमच्या लोभाने वेळेवर येणाऱ्या थॉमसना तो बंद होताच चर्चला जाण्याचे कर्तव्य महत्त्वाचे वाटले. शिवाय ज्या दिवशी थॉमस कामावर नसतील त्या दिवशी उत्पादनातही अडचणी येतील असे त्यांच्या सुपरवायझरने सांगितले. थॉमस एरव्ही रजेवर असताना उत्पादन बंद पडत नसे तसेच दुसऱ्या वा तिसऱ्या पाळीत थॉमसशिवाय उत्पादन होतच होते ना? पण काही ठिकाणी अशा अडवणुकीच्या कारवाया मुद्दाम होतात व त्याला तोंड देण्यास कनिष्ठ अधिकारीवर्ग असमर्थ ठरतो.

२. आळीपाळीने गैरहजर राहणे— संघटित कामगार व कर्मचाऱ्यांची ओव्हरटाईम पद्धत पाहून घेण्याची ही प्रसिद्ध युक्ती आहे आणि यावर योग्य ती उपाययोजना व्यवस्थापनास इच्छा असूनही अमलात आणता येत नाही. एकच मशीन २ किंवा ३ पाळ्या चालायचे असेल तर पूर्वयोजनेने पुढच्या पाळीतील कामगार गैरहजर राहतो व आधीच्या पाळीतील कामगारास पूर्ण ८ तासांच्या पाळीचा ओव्हरटाईम मिळतो. गैरहजर राहणाऱ्यांच्या सर्व रजा संपल्या असतील तर त्याचे १ दिवसाच्या वेतनाइतकेच नुकसान होते पण ओव्हरटाईम करणाऱ्यास दुप्पट पगार मिळतो. ही योजना आळीपाळीने व संगनमताने चालवून परस्परांचा फायदा साधून घेतला जातो. ऑफिस कर्मचारीही याप्रमाणे एक-दुसऱ्यास ओव्हरटाईम मिळवून देताना आढळतात.

३. नियमित वेळांत कामे करणे टाळणे—ओव्हरटाईमचा मोह इतका जबर आहे की बहुसंख्य कर्मचारी ओव्हरटाईमसाठी काम साठवू पाहतात. नेहमीच्या वेळांत कामात टंगळेमंगळ करणे, दुसऱ्याने त्याचे काम हातावेगळे केल्याशिवाय आपल्याला काहीच करता येणार नाही अशी इतरांची समजूत करून देणे, कामाला लागणारी यंत्रे, साधने फारशी विघडली नसताही विघडली आहेत म्हणून काम थांबवून त्यांची दुफुस्ती होण्याकडे आग्रह धरणे, इत्यादी पद्धतींचा सर्रास अवलंब केला जातो. परिणामी दिवसाअखेरी काम तुंबते व वरिष्ठांना ते काम त्याच दिवशी पुरे करून हवे असल्याने ओव्हरटाईम मान्य केला जातो. ओव्हरटाईम मान्य झाल्याचे कानावर येताच विनातक्रार काम पुरे करून दिले जाते. बहुतेक सर्व महत्त्वाची कामे ओव्हरटाईम करूनच पुरी केली जातात असा बऱ्याच ठिकाणी अनुभव येतो.

४. पगारवाढीला पर्याय म्हणून ओव्हरटाईम देणे—ओव्हरटाईम पद्धत पोसण्यास ज्यांना ओव्हरटाईम मिळत नाही अशा वरिष्ठांचाही हातभार लागतो. हाताखालच्या माणसांना शिफारस करूनही व्यवस्थापकांकडून पगारवाढ मिळू शकली नाही की हे अधिकारी त्यांना जमेल तेव्हा ओव्हरटाईम करण्यास उत्तेजन देतात. कामाची निकड जाणून त्यांच्या वरिष्ठांकडून हा ओव्हरटाईम मंजूर करून घेतात व हे पर्यायी वेतन हाताखालच्या मंडळीस देऊन स्वतःची पत राखतात. अशा अधिकाऱ्यांबद्दल त्यांच्या खात्यातील मंडळी प्रशंसोद्गार न काढतील तरच नवल!

वरील उदाहरणांवरून ओव्हरटाईम का व कसा प्रचारात येतो हे सहज लक्षात आले असेलच. ओव्हरटाईमचे अधिक वेतन देऊन कामे करून घेणे हे कोणत्याही व्यवस्थापकाला आवडणार नाही. यामुळे उत्पादनाचा खर्च तर वाढतोच पण नियमित वेळात अपेक्षित कामे न झाल्याने जे शैथिल्य येते त्याचा कर्मचाऱ्यांवर व उद्योगांतील वातावरणावरही अनिष्ट परिणाम होतो. लाच दिल्याशिवाय जशी काही कामे आज होऊच शकत नाहीत तशीच ओव्हरटाईम दिल्याशिवाय अपेक्षित काळात कामेच होऊ शकणार नाहीत. उद्योगातील शिस्त, प्रामाणिकपणा या आवश्यक गोष्टी दुर्मिळ होऊ लागतील. लवकर काम उरकण्यासाठी अधिक वेळ थांबूनही काम करून घ्यायचे जे फायदे या ओव्हरटाईमने चालकास मिळत होते ते तर नष्ट होऊन ओव्हरटाईमचा हा भस्मासूर चालकांवरच उलटणार आहे. ओव्हरटाईम मंजूर करा तरच काम होईल असे दडपण त्यांच्यावर येऊ लागेल. ओव्हरटाईम ही नैमित्तिक बाब न राहता नित्याचीच बाब होणार आहे. यामुळे उद्योगांचे गणित चुकणार आहे. तरी वेळीच योग्य ती दक्षता घेऊन ही अनिष्ट प्रथा कशी आटोक्यात ठेवता येईल याचा उद्योगतज्ज्ञांनी, कामगार पुढाऱ्यांनी व राजकारण्यांनी एकत्र बसून विचार करणे जरूर आहे. यावर अनेक उपाय सुचविता येतील पण ते अमलात आणण्याचे धाडस दाखविण्याची तयारी व्हायला हवी. अन्यथा, कामाच्या वेळात शिथिलता व जादा वेळांत काम हाच नियम रूढ होईल.

**आजचा सोप्याचे
लक्षदीप उजळू या**

दिवाळी म्हणजे केवळ दीपोत्सव नव्हे. कुटुंबाच्या आगामी वर्षातील सुखसमृद्धीसाठी काही योजना निश्चित करण्याचाहि हा शुभसमय आहे.

नियमितपणे बचत केल्यानेच सुख आणि समृद्धी यांचा लाभ होतो. तुमच्या बचतीसाठी सेंट्रल बँकेच्या विविध प्रकारच्या योजना आहेत—वैयक्तिक गरजेला अनुरूप अशी प्रत्येक योजना आहे. या दीपावलीच्या शुभ-प्रसंगीच सेंट्रल बँकेतील तुमच्या योजनाबद्ध बचत कार्यक्रमाचा प्रारंभ होऊ या.

सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया

उद्योगधंद्यांतिल उधारीचे व्यवहार व शिस्तची आवश्यकता

(विजय गोखले)

लहानशा वाण्याच्या दुकानापासून ते थेट मोठ्या उद्योगधंद्यांना आज भेडसावणारा प्रश्न आहे तो सेव्हत्या भांडवलाचा ! तसे पाहिले तर पूर्वी हा प्रश्न होताच, परंतु खाजगी बँका ओव्हरड्राफ्ट वा अल्प मुदतीची कर्जे देऊन हा प्रश्न तात्पुरता का होईना सोडवत होत्या. परंतु बँकांचे राष्ट्रीयीकरणानंतर व सरकारने कर्ज देण्याचे धोरण बदल्यापासून हा अधिक तीव्रतेने जाणवू लागला आहे. विशेषतः मोठमोठ्या उद्योगधंद्यांना कर्ज मिळणे डुरापास्त होऊन बसले आहे.

पाश्चात्य देशांत उधारीवर देण्यात येणाऱ्या मालाचा धंदा बँकांमार्फत जास्त प्रमाणात चालतो. तयार झालेला माल ग्राहकाकडे पाठविला की त्यावर हुंडी काढून ती बँकांकडे वा डिस्काउंटिंग हाऊसेसकडे सुपूर्त केली म्हणजे त्यावर लगेच पैसा मिळू शकतो. अर्थात त्यासाठी ग्राहकाची पत, उत्पादकाच्या मालाचा दर्जा, ह्याविषयीच्या कसोट्या बँकरच परस्पर बघत असतो वा ठरवीत असतो. आपल्या देशात तशा तऱ्हेची सोय म्हणावी तितकी यशदायी ठरेल असे अद्यापि वाटत नाही. त्यालाही बरीच कारणे आहेत. मालाचा दर्जा, ग्राहकाची पत, व्यवहारातील गुंतागुंती, ही त्यांपैकी प्रमुख मानावी लागतील.

उधारीने ज्याप्रमाणे कच्चा माल खरीदला जातो, त्याचप्रमाणे ग्राहकाला पक्का माल उधारीवर दिला जातो. कच्च्या मालावर प्रक्रिया होऊन पक्का माल बनविण्यास लागणारा वेळ व पक्का मालाची विक्री होऊन त्याची किंमत हातात येईपर्यंत जितके दिवस जातील तितक्या प्रमाणात उधारीची वेळ वाढत राहते. अर्थात किती प्रमाणात, किती दिवसांसाठी उधारी दिली जाते वा ती प्रत्यक्षात किती वाढवून वापरली जाते ह्यावरच सेव्हत्या भांडवलाचा विनियोग कळू शकतो. वेळीच उधारी वसूल झाली नाही तर त्याचा गैरवापर होण्याचा संभव जास्त.

असे बघा—बँकांकडून तुम्ही कर्ज मिळविता व त्यावर भरपूर व्याज देता, मग ग्राहकाला मात्र बिनव्याजी मालाच्या रूपाने तुमच्या पैशाचा वापर करण्यास देता. तुम्ही म्हणाल, ग्राहक टिकवावयाचा असेल वा तो दुसरीकडे जाऊन यावयाचा नसेल तर उधारीवर धंदा करणे आवश्यकच आहे, त्याशिवाय ग्राहकाला किंमत सांगताना व्याजाचा विचार केलेला असतोच. सरे आहे आपले म्हणणे. पण समजा तुम्ही जर ३० दिवसांची मुदत घेऊन किंमत काढली असेल व ग्राहकाने ९० दिवसांचे वर पैसे दिले नाहीत तर ? बँकेला तुम्हीच व्याज देत राहणार ना ?

उधारी ही आकाशात उडविलेल्या पतंगासारखी आहे. पतंग उंच उडवा म्हणून आपण धागा सैल सोडत राहतो, बाऱ्याची दिशा वरवर बदलू लागली अन् पतंग गोता खाऊ लागला की

आपण धागा गुंडाळावयास घेतो—पतंग लवकर आपल्या हाता येईल ह्या अपेक्षेने ! धंद्याचेही तसेच आहे. धंदा वाढावा म्हणू उधारीची संवय आपण ग्राहकांना लावतो, आपण गोत्या आलो की उधारी आवरती घ्यायला लागतो, अन मग ज्व सवयी लावल्या गेलेल्या असतात त्या आवरणे कठीण होऊ बसते.

मर्यादित उधारी म्हटली की धंद्याला मर्यादा आली असा काह लोकांचा समज आहे. ' देते रहो, घेते रहो ' ह्या तत्त्वाने एकीक उधारी करून ठेवतात तर दुसरीकडे उधारीवर माल देऊन बसतात मग वेळेला हातात पैसा लागतो तो न राहिल्यास घेणेकऱ्यात वसुली झाली नाही म्हणून थोपवून धरावे लागते, अन् असे बरे वेळेला थोपवून धरले की बाजारात त्या धंदेवाल्यांची पत कम होते वा कदाचित राहातही नाही, म्हणजेच धंद्याला खीळ बसते मग तो धंदा उत्पादनाचा असो नाहीतर वाणसामानाचा असो !

आमच्या बंधोपंतांचेच उदाहरण घ्याना ! ऐन उमेदीत बरकतीत—लढाईच्या काळात त्यांचे दुकान उत्तम चालले होते पैसा सेव्हत होता, आणखी धंदा वाढावा म्हणून लक्ष्मी बँकेकडून कर्ज काढून त्यांनी दुकानाचा विस्तारही केला होता. पुढे लढा संपली—बाजारपेठ उतरणीला लागली. पैसा आलेला चैनीत उधारीवर अडकून पडला. उधारी इतकी बेहिशेबी होती क सांगता सुमार नाही. वाहत्या गंगेत ती उधारी लपून जात असे पण धंदा जसा कमी झाला अन् घेणेकरी तगादा लावून बसले तेव्हा हे उघडकीला आले. देतो, देतो, करत एक दिवस दिवस काढले.

सांगण्याचे तात्पर्य काय, तर मर्यादित उधारी ठेवूनही धंदा उत्तम करता येतो, परंतु त्यासाठी बरीच पथ्ये पाळावी लागतात

ग्राहकाकडून ऑर्डर्स मिळविणे, नेमल्या वेळी माल पुरविणे दिलेल्या मालाचे पैसे वसूल करणे हे विक्री खात्याचे काम. रोख उधारीवर माल देणे हे त्याच्या अखत्यारीत असते असे आपण मानू या. सर्वसाधारणपणे महिन्याची उधारी ठेवावी हे तर लक्षात घेऊन उधारीवर माल द्यावा. समजा, एखाद्या संस्थेचे महिन्याची विक्री ४०।५० लाख रुपये आहे, तर कोणत्याही क्षण उधारी त्यावर जाऊ नये हे चांगले. असे हे उधारीचक्र फिर राहण्यासाठी विक्री विभागाने खालील गोष्टींचा विचार करावा

(१) ग्राहकाची पत व त्याच्या आपल्या धंद्याशी संबंध किं वरचेवर येणार आहे हे अजमावून घ्यावे.

ग्राहकाची पत त्याच्या वार्षिक ताळेबंदावरून वा त्याच्या बँकेकडे विचारणा करून ठरविता येते. नवीन ग्राहक असेल

चित्रकलेच्या आधुनिक कॅमेऱ्यांचे
व साहित्यांचे आय उत्पादक

उत्पादने

- (१) प्रोसेस कॅमेरे
- (२) ऑफसेट कॅमेरे
- (३) फोटोग्राफीचे कॅमेरे

व

- (४) त्यांचे सर्व तऱ्हेचे साहित्य
- (५) डुप्लिकेटर्स, इत्यादी.

आजच आपल्या गरजेसाठी लिहा.

दि शेवडेज कॅमेरा वर्क्स
लि. टिळकवाडी, बेळगाव

(फोन नं. १३०९)

ॐ जय सहकार ! ॐ

कर्ण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन

— श्रीमद् भगवद्गीता

शुभ दाणेदार साखरउत्पादनावरोबरच कारखाना
कार्यक्षेत्रातील सर्व जनतेचा सर्वांगीण विकास करून या
भागातील तरुण सुसंस्कृत, सुविद्य व आदर्श असा बनवून
'नवा माणूस' घडविण्यासाठी अदिरत प्रयत्न करणारा...

श्री वारणा सहकारी

साखर कारखाना लि.,

वारणानगर

तहशील पन्हाळा, जिल्हा कोल्हापूर. [महाराष्ट्र]

तार: ' वारणासाकर '

दूरध्वनि :

वारणानगर

कोल्हापूर २२४६

बाळासाहेब जगौडा पाटील

विश्वनाथ आण्णा ऊर्फ

व्हाईस चेअरमन

तात्यासाहेब कोरे

चेअरमन

नंदकुमार काशिनाथ नाईक

कार्यकारी संचालक

दीपावली अभिष्टवितन !

समाजाचे आर्थिक जीवनचक्र गतिमान राखण्यास आम्ही
सदैव सिद्ध आहोत.

दि मराठा को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट
बँक लि., बेळगाव

स्थापना १९४२]

[फोन नं ५३५

म्हैसूर राज्यातील सहकारी क्षेत्रातील अग्रेसर बँक.

आर्थिक परिस्थिती —

शेअर भांडवल	रु. ३,७२,५२५
रिझर्व व इतर फंड्स	रु. ९,०२,२७१
ढेवी	रु. २७,५३,३८०
खेळते भांडवल	रु. १ कोटीचे वर

इ. स. १९७२-७३ डिडिडिडंड वाटप शे. १२%

इ. स. १९७२-७३ चा निव्वळ नफा रु. ३,२०,२४५

निरनिराळ्या धंद्यांच्या मुदवातीसाठी व उर्जितावस्थेसाठी
बँकेच्या निरनिराळ्या कर्जांच्या योजना.

बचतीसाठी निरनिराळ्या प्रकारच्या ठेवीच्या योजना.

या योजनांचा फायदा घेण्यासाठी आजच बँकेत चौकशी
करा व आपल्या उत्कर्षाचा मुहूर्त साधा.

अर्जुनराव गोविंदराव घोरपडे, चेअरमन.

Good Wishes For Divali

The Poona Urban Co-Operative
Bank Ltd.

25 Shukrawar Peth, Poona 2
Registration-1924, Phone : 55701

Previous Service of 49 Years; and will
celebrate the Golden Jubilee next year.

* Services for Customers and members.
Collection of Pension-Bills, Out-door
Services.

Cheques, bills, Insurances and more.
Take The Benefit of our "Deposit Insur-
ance Scheme."

Audit Class : A

* Further information on request, please
do contact.

Attractive Rates of Interest

Our motto is Co-operation and we really
give Co-operation

P. S. Kabule H. D. C.
Asstt. Manager

S. L. Shirole
Vice Chairman

H. M. Thorat
Chairman

त्याचा आपल्या धंद्याशी वारंवार संबंध येणार असेल तर माल देण्यापूर्वी त्याचेशी मालाचे पैसे तो केव्हा देऊ शकेल ह्याविषयी चर्चा करून पैसे देण्याची वेळ दोघांच्या संमतीने ठरवून घेतलेली असावी. बरेच वेळा असे दिसून येते की धंद्याचे संबंध नीट राहावेत म्हणून प्रथम बरेचवेर ग्राहक माल घेईल व पैसेही वेळेवर देईल, पण जसजसा संबंध वाढेल तसतसा माल जास्त घेऊन उधारी वाढवून ठेवेल, व पैसे देण्यासंबंधी स्मरणपत्रे पाठविल्यावर निरनिराळ्या अडचणी पुढे सांगेल. अशा वेळी पुढे पाठवला जाणारा माल रोखून ठेवावा. ग्राहकाला त्याचे पतमर्यादे (credit limit) पर्यंतचे पैसे पाठविण्यास सांगवे व ते आल्यानंतरच माल पाठवावा, म्हणजे वेळीच उधारी काढून ठेवता येईल.

(२) ग्राहकाचे बँकेकडे चौकशी केल्यास व अन्यत्र चौकशी केल्यास व ते ग्राहकाला समजल्यास तो ते कदाचित अविश्वासदर्शक मानेल. सुरुवातीसच ग्राहकाला दुसऱ्या नये असे म्हणणारे अनेक आहेत, तेव्हा त्याच्यासाठी दुसरा मार्ग म्हणजे आपल्या धंद्याशी त्याची वार्षिक उलाढाल.

नवीन ग्राहक, आपल्या धंद्याशी संबंध जोडले जावेत म्हणून प्रथम व्यवस्थितपणे माल घेऊन वेळेवर पैसे देईल, त्या वेळी त्यांनी जो धंदा केला असेल तो प्रमाण मानून व त्याची सरासरी काढून त्या ग्राहकाची पत ठरवावी व त्यापुढे उधारी जाऊ देऊ नये. ग्राहकाची विक्रीविभागात घसट वाढली की तो मालासाठी ऑर्डरी पाठवत राहिल, मात्र पैसे पाठविण्यास विलंब लावेल व कारणे देत बसेल. आपली ओळख जास्त जवळची झाल्याने आपण टिलाई करू, त्याचा फायदा ग्राहक निश्चितच घेईल व उधारी अनिश्चित होऊ लागेल. तेव्हा ओळखीपेक्षा धंदा वा व्यवहाराला प्राधान्य द्यावे.

(३) मोठमोठ्या उद्योगधंद्यांत पत-व्यवहारासाठी वसुली साते असते.

उद्योगधंदा मोठा असेल तर त्याप्रमाणात उधारीही मोठी असते, ती वेळच्यावेळी वसूल करण्यासाठी दक्ष उद्योगधंदेवाईक वसुली विभाग तयार करतात. त्याचेकडे वसुलीविषयक कारभार सोपवतात, त्यामुळे विक्री विभागावर कामाचा ताणही कमी पडतो व विक्री करणाऱ्याची ह्या कटू व कटकटीच्या कामापासून सुटका होते. ग्राहकाची पत ठरविणे, माल रोखणे, वसुली करणे व वेळप्रसंगी कायद्याचा आधार घेऊन वसुली करणे, इत्यादी कामे ह्या विभागाकडे असतात.

सर्वसाधारण मुदत जर ३० दिवसांची ठरली असेल तर त्या सुमारास ग्राहकाकडे मुदतीत उरलेली बिले घेऊन वसुली कारकुनाला पाठवले जाते. बिले न घेऊन जाता मोघम पैसे मागावयास गेल्यास काहीही काम न होता त्याला परत यावे लागते. परत करावयाचा खराब माल, कमीजास्त पाठविलेला माल वा इतर बिलासंबंधी काही दुरुस्त्या प्रत्यक्ष गेल्याने कळतात व त्या वेळच्यावेळी दुरुस्त केल्या तर उधारी लवकर वसूल होतेच,

शिवाय उधारी खरोखरीच किती आहे ह्याची शहानिशा होते. ग्राहकांची संख्या मोठी असल्यास दरमहा प्रत्येक ग्राहकाला त्याचे हिशोब-स्मरणपत्र पाठविणे हिशोब खात्याला कठीण होते व अशा स्मरणपत्रांना दादही मिळत नाही. म्हणून प्रत्यक्ष वसुलीला जाणे हे जास्त संयुक्तिक व फायदेशीर ठरते काही संस्था वसुली लवकर होण्यासाठी ग्राहकाला व वसुली कारकुनाला सूट व बक्षिशी देतात. बक्षिसाच्या आक्षेने वसुली कारकून वारंवार जाऊन वसुली करतो तर मिळणारी सूट हिशोबात धरून ग्राहकही लवकर पैसे देतो.

(४) सर्वच माल उद्योगधंद्याजवळील भागात पुरविला जात नाही तर तो सर्व देशभर जातो. अशा वेळी वसुलीचे हे शास्त्र कितपत उपयोगी वा सर्वांचे पडेल.

प्रत्यक्ष वसुलीला जाणे हे उद्योगधंद्याच्या जवळील भागात वा ज्या भागात उधारी जास्त आहे तेथे निश्चितच फायद्याचे ठरेल. परंतु, जेव्हा देशातील कानाकोपऱ्यांत माल जातो तेव्हा लांबच्या ठिकाणी व एखाददुसऱ्या ग्राहकाकडे जाणे तोट्याचे ठरेल. पुण्या-मुंबईकडील संस्थेने आसाममध्ये समजा रु. २,००० चा माल पाठविला आहे व बरेच महिने पैसे आले नाहीत तर प्रत्यक्ष वसुलीला मनुष्य पाठविणे मालाच्या किमतीएवढेच खर्चाचे होईल, शिवाय वसुली झाली नाही तर तोट्याचे होईल.

देशातील कानाकोपऱ्यांत जेव्हा माल पाठविला जातो तो एखाद्या वाहतूक करणाऱ्या संस्थेमार्फत पाठविला जातो व अशी संस्था माल पाठविण्यासंबंधी रसीद देते. अशी रसीद-बिल चलनासोबत ग्राहकाचे बँकेमार्फत पाठविल्यास आपणांस मालाचे पैसे मिळतात. सर्वसाधारणपणे वाहतूक संस्था जी रसीद देते ती आपले नावे (self) करून घ्यावी म्हणजे ती रसीद सोडवून घेतल्याशिवाय ग्राहकास मालच मिळत नाही. बँकेमार्फत बिल पाठविण्याचे दोन प्रकार आहेत. ग्राहक माहितीचा असेल व त्याला ३० दिवसांच्या उधारीने माल यावयाचा असेल तर ३० दिवसांच्या हुंडीने रसीद बँकेकडे पाठवावी, म्हणजे ग्राहक रसीदीचा माल सोडवून घेतो व ठरल्या वेळी बँकेत पैसे भरतो. नवा ग्राहक असेल तर त्याला रसीद सोडविण्यासाठी पैसे भरूनच परवानगी द्यावी (on presentation) म्हणजे मालाचे पैसे ताबडतोब मिळतात. अर्थात बँकेमार्फत पाठवलेली बिले ग्राहकाने वेळच्या वेळी सोडवून घेतली किंवा नाही ह्याकडे लक्ष असावे लागते. वेळीच स्मरणपत्र पाठवावे किंवा वेळप्रसंगी मालही परत मागवावा लागतो. काही उद्योगसंस्था लांबच्या ग्राहकाकडून काही आगाऊ रकम घेतात. ग्राहकाने बँकेमार्फत पाठवलेली रसीद सोडवून घेतली नाही तर तो परत मागविण्यासाठी येणारा खर्च व बँकेच्या सेवेसाठी होणारा खर्च, त्यापोटी हे पैसे आगाऊ घेतलेले असतात व ही पद्धत अत्यंत उपयुक्त ठरते.

आतापर्यंत आपण ग्राहकाला उधारीपासून कसे व ऋंठे रोखावे ह्याचा विचार केला. पण ह्या सर्व क्रिया सुसंघटित व सातत्याने

दत्तात्रय इंडस्ट्रीज प्रा. लि.

नवीन फॅक्टरी व ऑफिस : पुणे सातारा रोड, पुणे ९.

जुनी फॅक्टरी : १४८ कसबा पेठ, पुणे १३.

ही दिवाळी आमच्या ग्राहकांस व हितचिंतकांस,
आनंदाची आणि सुखसमृद्धीची जावो.

- विविध प्रकारच्या कापडाच्या ' क्वालिटी ' व ' गॅरंटी ' मुळे,

सर्व ग्राहकांच्या विश्वासास पात्र झालेले पुण्यातील अग्रेसर कापड दुकान

ब्यूटी कलॉथ स्टोअर्स

' होम ऑफ क्वालिटी अॅण्ड व्हरायटी '

पेरुगेट रोड, पुणे ३०.

(फोन नं. ५७३१८)

[स्थापना १९२१]

गरगट्टी अँड सन्स

फोन नं. ३९६] शहांपूर-बेळगाव [तार : मास इली

धोबी, फॅमिली व शिंपी पेटंट इस्त्रीचे कारखानदार

आमचे देशबांधवांस हे वर्ष सुखाचे जावो !

होण्यासाठी औद्योगिक संस्थेने आपली अंतर्गत व्यवस्था निर-
निराळ्या विभागांमार्फत परस्पर साहाय्याने कशी ठेवावी हे
पाहू या :

(अ) विक्री विभागाने ग्राहकाशी पत्रोत्तर करून वा प्रत्यक्ष
जाऊन ऑर्डरी आणाव्यात व आलेल्या ऑर्डरला लेखी पोच
पाठवावी (Order Acceptance) त्यावेळी त्यांनी खालील
मुद्द्यांचा विचार केलेला असावा—

- (१) ग्राहकाचे नाव, पत्ता व ऑर्डर क्रमांक
- (२) ग्राहकाच्या बँकेचा संपूर्ण पत्ता
- (३) माल पाठविण्यासंबंधीच्या सूचना
- (४) पैसे पाठविण्यासंबंधीच्या सूचना व मुदत
- (५) मालाचे मूल्य, विक्री व इतर कर
- (६) वितरक दुसऱ्याला माल पाठवत असेल तर त्याचे नाव,
पत्ता व वितरकाचे कमिशन, इत्यादीविषयी सूचना.
- (७) विशेष सूचना

बरील सर्व माहिती संपूर्ण संदर्भासह असावी. ग्राहकास, पत
व्यवहार विभागास, भांडार विभागास, हिशोब विभागास
कोणत्याही गैरसमजूतीस त्यामुळे वाव ठेवू नये. नीट माहिती न
मिळाल्याने निरनिराळ्या प्रकारच्या चुका होतात व त्यामुळे पैसे
मिळण्यास विलंब लागतो. त्रास व पैसेवसुलीस जादा सटपटी
कराव्या लागतात त्या वेगळ्याच !

ग्राहकाचा पत्ता व नाव नीट नसेल तर विल व माल दुसरीकडेच
जातो. एखाद्या वितरकाचे विल दुसऱ्या वितरकास जाऊन,
कमिशन वेगवेगळे असल्यास त्याचहल तक्रारी होतात. नाव व
पत्ता नीट न लिहिल्यांचे एक उदाहरण म्हणजे एकाच गावात
भारत स्टेशनरी मार्ट व न्यू भारत स्टेशनरी मार्ट अशी दोन
दुकाने होती. माल न्यू भारत स्टेशनरी मार्टला पाठवावयाचा
होता. भारत स्टेशनरी मार्टने वेळेवर पैसे न दिल्याने त्याचे
वितरकत्व रद्द झालेले होते. पण ऑर्डरपोच पाठविताना 'न्यू'
हा शब्द घातलाच नाही, माल व विल भारत स्टेशनरी मार्टकडे
गेले.

मालाचे मूल्य व करविषयक पूर्ण माहिती पोच पाठविताना
दिलेली असावी. ग्राहकाने जर मूल्य निश्चित केलेले नसेल तर
मालच पाठवू नये हे उत्तम, नाही तर गंग ग्राहक देईल ते पैसे
घेऊन नुकसान स्वीकारावे लागते. करामध्ये दरवर्षी सरकार
फेरबदल करते, त्यामुळे कर हे नेहमी प्रत्यक्ष मालाची पाठवणी
होईल त्या वेळी जे प्रचलित असतील ते आकारण्याची प्रथा
ठेवावी व तसे पोचपावतीमध्ये नमूद केलेले असावे. ऑर्डरमध्ये कर
जर पक्के लिहिले असतील तर तेवढेच ग्राहक देईल व त्यामुळे
करापायीही तोटा होईल. ग्राहक जेव्हा सरकारी संस्था असतात
तेव्हा अशा तऱ्हेचे तोटे हमखास अनुभवास येतात.

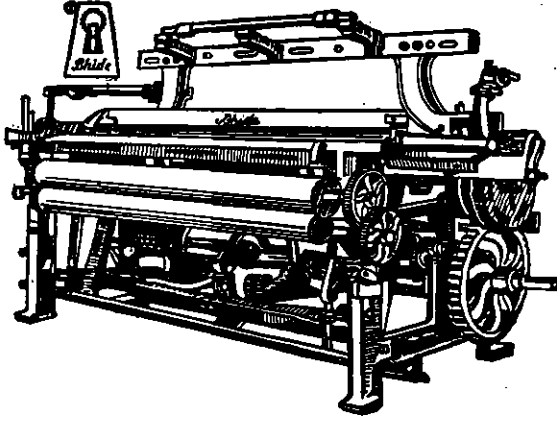
बँकेचा पूर्ण पत्ता व नाव दिलेले असावे. उदाहरणादाखल
प्रत्यक्ष अनुभवच देतो. पोच पावतीवर ग्राहकाच्या बँकेचा पत्ता
बँक ऑफ इंडिया, नांदेड असे लिहिले होते, त्याप्रमाणे चलन व
विल पाठवण्यात आले. काही दिवसांनी ते कोणी घेत नाही
म्हणून परत आले. चौकशी करता बँकेचा पत्ता स्टेट बँक ऑफ
इंडिया, नांदेड आहे असे समजले म्हणून पुन्हा पाठविले. पुन्हा
काही दिवसांनी ते परत आले. मग कसून चौकशी केली तेव्हा
समजले की स्टेट बँक ऑफ हैदराबाद असे पाहिजे होते. एवढ्या
सर्व गोंधळात बरेच दिवस निघून गेल्याने ग्राहकाचे बँकेवर माल
पाठवूनही त्याने सोडवून घेतला नाही कारण डिमरेज बरेच झाले
होते. सांगा, नुकसान कोणाचे झाले ?

बारीकसारीक गोष्टीकडे दुर्लक्ष होते, परंतु त्याचा फटका
काही वेळ मोठा बसतो. म्हणून ऑर्डरची पोच देताना विक्री
विभागाने ग्राहकाची ऑर्डर नीट, चिकित्सेने तपासून पोच घ्यावी.

(ब) भांडार विभाग—उत्पादन होऊन आलेला माल
ताब्यात घेणे व पाठविण्यालायक पॅकिंग करून तो सत्वर
वाहतूक संस्थेच्या ताब्यात देणे व त्याची पोच-रसीद चलनासह
विक्री हिशोब खात्यास देणे, ही ह्या विभागाची कामे होत.
पक्का माल ग्राहकापरतवे एकत्र ठेवावा किंवा तयार माल ऑर्डर-
प्रमाणे काढावा. कोणत्याही बाबतीत कमी जास्त माल काढू नये.
किंवा तसा पाठवावयाचा असल्यास विक्री विभागाची परवानगी
घेतलेली असावी. निरनिराळ्या ग्राहकांकडे पाठवावयाचा माल
योजना करून वा वार ठरवून पाठविल्यास एकदम जाऊ शकतो
व त्यामुळे वाहतूक खर्च, चलन, विल व माणसाचा वेळही
वाचतो महिन्याचा कोटा ठरला असेल तर तो शक्यतो एकदम
पाठवावा. दररोज थोड्याथोडा माल पाठविला तर देणाऱ्या-
घेणाऱ्याला त्रास होतो व चलनांची संख्या विनाकारण वाढत
राहते. प्रत्येक चलनास बिल करावयाचे असल्यास मिलांनी
संख्याही वाढते. काही उद्योगसंस्थांना दररोज विक्री रिती
झाली हे उच्च अधिकाऱ्यांना कळवावे लागते. म्हणून
दररोज आलेला माल ते सत्वर पाठविण्याच्या मागे
असतात. पण ह्या पद्धतीमुळे अशा औद्योगिक संस्था आपलेच
नाना प्रकारे नुकसान करून घेत असतात. ऑर्डरप्रमाणे पक्का माल
एका वेळेत उत्पादन करता येणार नसेल तर अशा औद्योगिक
संस्थांनी रोजच्या रोज विक्री हिशोबाचा पद्धत बदलून आठ-
वड्याची विक्री हिशोबाची पद्धत ठेवावी. त्यामुळे चलनांची,
मिलांची तर संख्या कमी होईलच त्याशिवाय वाहतूक संस्थेला
नियोजन करून बोलविल्यास माल एकदम व भरपूर पाठविता
येईल व ग्राहकापरतवे माल काढण्यास भांडार विभागास सवडही
मिळू शकेल.

अबक कंपनीने १०,००० नगांची ऑर्डर पाठवली व दरमहा
१,००० नग पाठविण्यास सांगितले. प्रत्येक नगाची किंमत ५०
पैसे होती. भांडार विभागात माल आला की पाठवा ह्या सूचने-

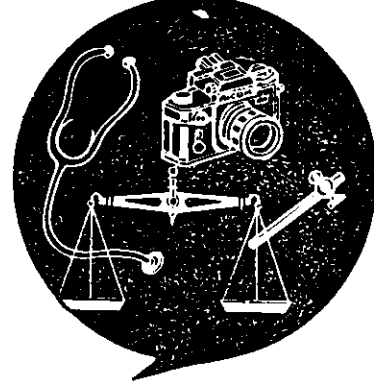
“भिडे” ओव्हर पिक.
पॉवर लूमस ५६, “६०” व ६४”

भिडे अँड सन्स प्रा. लि;
—सांगली—

फोन नं. २०६९

रघुनाथराव भिडे
कार्यकारी संचालक

बँकेच्या धनवर्धिनी ठेव योजनेतील एक योजना
निवृत्ती वेतन (पेंशन) योजना
डॉक्टर, न्यापारी, दुकानदार, कारागीर, फोटोग्राफर
असे आपण कोणतेही व्यवसायीक असा
निवृत्ती वेतनाची आपली सोप ही बँक करते.

दियुनायटेड वेस्टर्न बँक लि.

स्थापना
१९३६

मुख्य कार्यालय
चिरमुळे निकेतन, राजपय सातारा.

शेड्युल्ड
बँक

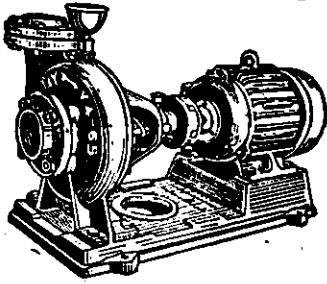
महाराष्ट्रात सर्वत्र शाखा

मावळा, सागर.

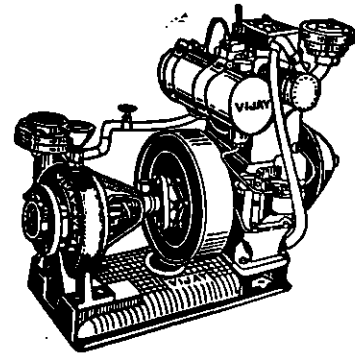
★ कार्यक्षमतेचा शिकामोर्तब ★

विजय पंप फॅक्टरी कार्यक्षमतेत नेहमीच आघाडीवर—

आता—भारतीय मानक संस्थेकडून विजय पंपास I. S. I. मार्क * दर्जेदार पंप निर्मितीची हमी.

इंजिन असो अगर इले. मोटार असो,
त्यांस “विजय” पंपाची
आवश्यकता आहेच.

कारखानदार—
फोन : २३२
तार : Vijayplow

न्यू विजय इंडस्ट्रीज लि.

विश्रामबाग—सांगली (महाराष्ट्र)

अर्थ दिवाळी अंक

मुळे, कधी १० नग तर कधी ५० नग असे करीत महिन्यात १,००० नग पाठवले गेले. बरील ग्राहकाला प्रत्येक चलनामागे बिल हवे होते. त्यामुळे चलनांची व बिलांची संख्या वाढली. मोठ्या उद्योगसंस्थेत हिशोब-खात्याचा पगार, स्टेशनरीवरील खर्च व इतर खर्चाचा बोजा विचारात घेता बिल बनविण्याची किंमत ५/७ रु. होते. १० नग पाठविलेल्या चलनाच्या बिलाची किंमत ५ रु. + कर व बिल बनविण्याची किंमत ५/७ रु. तेव्हा तोटा कोणाचा झाला ? ग्राहकाने महिन्याला हजार नग मागितले होते, दररोज काहीतरी पाठवा असे कळविले नव्हते; मग एकत्र हजार नग पाठविता आले नसते का ?

मालाचे वर्णन आर्डरवरहुकूम असावे. नग, त्याचे वजन, वाहतूक संस्थेचे नाव, ग्राहकाचा संपूर्ण पत्ता व नाव, वाहतूक खर्च हे चलनावर व्यवस्थित लिहिलेले असावे, की ज्या योगे बिलविभागास पुढील काम करणे सोपे जाईल.

(क) हिशोब विभाग - विक्री विभागाकडून आलेली ऑर्डर-पोच-प्रत व भांडाराकडून आलेले चलन व वाहतूक रसीद ह्यांच्या साहाय्याने विक्री-हिशोब विभाग बिल बनविते. बिल बनवणे, ग्राहकाचा हिशोब लिहिणे, दरमहा ग्राहकास हिशोब कळविणे व त्यानंतर आलेले पैसे योग्य खाती जमा करणे व त्याची पोच-पावती ग्राहकास पाठविणे, क्रेडिट/डेबिट नोट देणे, ही विक्री-हिशोब खात्याची कामे होत.

विक्री-हिशोब खाते हे विक्री विभागाचे एक उपांग आहे. हिशोबाची सांगता करण्यापुरता त्याचा कंपनी-हिशोब खात्याशी संबंध असतो वा असावा. विक्री विभागाने आखून दिलेल्या तत्त्वानुसार विक्री-हिशोब खात्याचे काम असल्यामुळे, हे खाते झोपत्याही प्रकारे स्वयंभू काम करू शकत नाही. आकडेमोडीत न्या चुका होतील वा विक्री विभागाने दिलेल्या सूचनांचे बरोबर गालन न झाल्यामुळे चुका होतील त्याचाच विचार ह्या खात्या-पुरता होऊ शकेल. रोजच्यारोज हिशोब लिहिणे, दरमहा उग्रांक वेळी ग्राहकाला हिशोब पाठविणे व वसुलीच्या कामात विक्री-विभागाला किंवा पत-व्यवहार विभागाला साहाय्य करणे ही कामे वेळेवर होऊ शकत नाहीत अशी सदैव तक्रार ऐकू येते.

पत-व्यवहार नियंत्रण व त्या अनुषंगाने उद्योग संस्थेतील निरनिराळ्या विभागांचा समन्वय साधण्याचा वर प्रयत्न केला आहे. कदाचित उद्योगधंद्याच्या स्वरूपानुसार निरनिराळ्या पद्धती असू शकतील, काही ठिकाणी अंतर्गत विभाग एकत्र केलेले असतील, तर काही ठिकाणी त्याचा विस्तार मोठा असेल. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश ग्राहकाकडून निरनिराळ्या माध्यमाचा उपयोग करून वेळच्या वेळी वसुली कशी होईल की ज्यामुळे आपल्या उद्योगसंस्थांना स्वनिर्मित पेशांवर (self-generated) सहज मुलभतेने जगता यावे हा आहे.

रशिअन होटेलमधील वेटर्स चलाख झाले:

रशिआत जाऊन आलेल्या परदेशीय प्रवाशांचा अनुभव असा आहे की तेथील वेटर्स अगदी संधपणे काम करीत असतात. त्यामुळे परदेशी प्रवासी अगदी कंटाळून जातात. ह्या मंदगतीवर काही उपाय आजपर्यंत सापलेला नव्हता. आता मात्र मॉस्कोतील एका बऱ्या होटेलमध्ये नवा अनुभव येऊ लागल्याचे प्रवासी सांगतात. ही किमया कशी घडून आली ? रशिआत वेटर्सना बक्षिस देण्याची पद्धत नव्हती. पण ह्या होटेलच्या मॅनेजरने ती सुरू केली आहे. सायपदार्थांच्या बिलापोटी ५ टक्के बक्षिसाची आकारणी करण्यात येते. ह्या रकमेपैकी काही पैसे वेटर्सना देण्यात येतात आणि काही आचार्यांना देण्यात येतात. होटेल मॅनेजरचे म्हणणे असे की ग्राहकांना सेवा त्वरित मिळाली पाहिजे आणि रोज जवळजवळ ३० मैल चालणाऱ्या व ३ टन अन्नपदार्थ वाहणाऱ्या वेटर्सनाही पैशांच्या रूपाने उत्तेजन मिळाले पाहिजे.

वारसाहक्काने लक्षाधीश झालेले कुत्रे

अमेरिकेतील एका श्रीमंत बाईने मृत्युपत्राने आपली ४० लाख किमतीची मालमत्ता पाळलेल्या कुत्र्याच्या मालकीची केली होती. मृत्युपत्राबाबत वाद माजून तो कोर्टात गेला. कोर्टाने मृत्युपत्राने कुत्र्यांना वारस ठरविण्याचा बाईचा हक्क मान्य केला. फक्त २० लाख डॉलर्सची मालमत्ता बाईच्या नातेवाईकांना दिली. आता हे लक्षाधीश कुत्रे मजेत आहे.

“अर्थ”च्या दीपावली अंकास आमच्या शुभेच्छा

सुकडो इंडस्ट्रिअल

सुकडो एजन्सी

सुकडो अँड कंपनी

सुकडो दिवाला अँड कंपनी

सुकडो विल्डिंग, मडगाव-गोवा

“अर्थ”चा पुढील अंक दि. २१ नोव्हेंबर

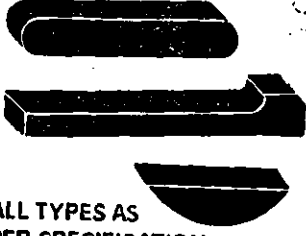
रोजी प्रसिद्ध होईल

दिवाळीनिमित्त नेहमीप्रमाणे दिवाळीनंतरचा, ७ नोव्हेंबरचा अंक बंद राहील, ह्याची कृपया नोंद घ्यावी.

व्यवस्थापक

**IMPORT
SUBSTITUTE
GADRE KEYS**

ALL TYPES AS
PER SPECIFICATION

GADRE BROTHERS MADHAVNAGAR
(MUMBAI)
PHONE NO. 2318 GRAM: "SEWA"

नोगी सेल्स कॉर्पोरेशन

१०० कान्हाय चंकरवडे रोड, पुर्व ६. वी. आर.

MARATHI

दीपावली अभिष्टचिंतन

**दि कोल्हापूर केन
शुगर वर्क्स लिमिटेड**

कसवा बावडा, कोल्हापूर ६

प्रत्येक कुटुंबाच्या आवडीची शुभ्र
दाणेदार, गोड साखर निर्माण करणारा
भारतातील एक प्रमुख अद्ययावत
कारखाना.

सरदारगृह

मुंबईत राहण्याची व भोजनाची उत्तम सोय.
मंगलकार्ये व मेजवानीया यांसाठी सोईस्कर ठिकाण.

— आमची वैशिष्ट्ये —

- * हीरकौत्सवानिमित्त अद्ययावत पद्धतीचे भोजनगृह व अनेक प्रकारच्या सुखसोई.
- * टिळक जन्मशताब्दीदिनी लोकमान्यांचे सरदारगृहात केलेले स्मारक.

फोन नं. :- ३०३३७] सरदारगृह प्रा. लि. [तार-सरदारगृह
कॉर्फर्ड मार्केटजवळ, मुंबई २.

रोमारोमांत भिन्नलेख ब्रह्मचाराचा रोग

सचोटी, प्रामाणिकपणा आणखी हास्यास्पद ठरण्यापूर्वी उपाययोजना हवी

‘इकॉनामिक टाइम्स’ ह्या वृत्तपत्रात अलीकडे एक बातमी प्रसिद्ध झाली होती. तिचे शीर्षक होते ‘हात ओले करणे ही बाब अगदी मामुली झाली आहे.’ छोट्या उद्योगधंदेवाल्यांची कशी दयनीय अवस्था होते त्याबद्दल लिहिताना बातमीत असे म्हटले होते की त्यांचा कारखाना उभा राहण्यापूर्वीच पैशाचे वंगण घालण्याची अनिवार्यता उत्पन्न होते आणि माल बाजारात पोचेपर्यंत व त्यानंतर कारखाना चालू ठेवण्यासाठी ही वंगणाची जरूर चालू राहते. बातमीत पुढे कोणकोणत्या टप्प्यांत कसकसे वंगण यावे लागते त्याची तपशीलवार माहिती देण्यात आली होती. माणसाने संघटित समाजरचना बनविली तेव्हापासूनच बहुधा ब्रह्मचार सुरू झाला असावा. एखाद्या कालखंडातील ब्रह्मचाराचा आलेख काढला तर तो बहुधा किमतींच्या आलेखासारखा दिसेल. आलेखातील उच्चबिंदू कधी कधी शिखरापर्यंत पोचतो तर कधी कधी तो जरा आवाक्यात आल्यासारखा दिसतो. सार्वजनिक कारभाराची गुणवत्ता आणि ब्रह्मचार ह्यांच्यातील नाते कदाचित व्यस्त प्रमाणासारखे असावे. ‘अर्थशास्त्र’ हा कौटिल्याचा ग्रंथ ख्रिस्तशतकापूर्वी तिसऱ्या शतकाच्या आरंभी रचण्यात आलेला असावा असा अभ्यासकांचा कयास आहे. त्या वेळच्या प्राचीन भारतात न्यायस्वात्यातही ब्रह्मचार होताच; परंतु न्यायाधीशांच्या वागणुकीची तत्त्वे फार उच्च पातळीवर राखण्यात आलेली होती. लांचलुचपतीला वाव मिळू नये म्हणून फिर्यादीचा निकाल लागेपर्यंत न्यायाधीश आणि वादी-प्रतिवादी ह्यांनी एकमेकांची साजगी भेट घेऊ नये असा दंडक घालण्यात आला होता. अर्थशास्त्रात असा सल्ला देण्यात आलेला आहे की न्यायाधीशांच्या प्रामाणिकपणाची कसोटी पारखण्यासाठी त्यांच्याकडे मधून मधून बनावट वादीप्रतिवादी पाठविण्यात यावे. विष्णुस्मृतीत असे सुचविण्यात आले आहे की ज्या न्यायाधीशावर लाच स्तण्याचा अगर अन्यायाचा आरोप सिद्ध झाला असेल त्याची सर्व मालमत्ता हिरावून घेण्यात यावी आणि त्याला बहिष्कृत करण्यात यावे. ब्राह्मणाला देण्यात आलेली ही सर्वांत कठोर शिक्षा आहे. कौटिलीय काळानंतर लवकरच अशोकाचे धर्मराज्य सुरू झाले. ह्या राज्यात ब्रह्मचार बहुधा अत्यल्प प्रमाणात असावा. कारण सम्राट अशोकाने आपल्या एका आज्ञेत असे म्हटले आहे, “सर्व लोकांच्या हितासाठी मला काम केले पाहिजे आणि ते साधण्यासाठी कामे झपाट्याने करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे” कामाचा उरक लवकर व्हावा म्हणून अशोकाने आपल्या अधिकाऱ्यांना दिवसा रात्री केव्हाही भेटण्याचा हुकूम देऊन ठेवलेला होता. आपल्या आज्ञेत सम्राट म्हणतात, “मी नेवत असलो, किंवा राण्यांच्या संगतीत असलो, किंवा शयन

गृहात असलो, साजगतीत असलो अगर प्रवासात असलो, बागेत असलो, तरी हा हुकूम पाळला पाहिजे” त्या काळात एखादा छोटा उद्योगधंदेवाला असता तर त्याला अगर इतर कोणालाही लाच देण्यासाठी बरोबर पैशाची थैली घेऊन फिरावे लागले नसते. हल्लीच्या राज्यात तत्परतेचा गौरव करण्यात येतो; पण वागणूक मात्र त्याविरुद्ध करण्यात येते.

मोगल साम्राज्यातील ब्रह्मचार

मोगल साम्राज्य ऐन शिखरावर असताना सुद्धा ब्रह्मचार खूप माजलेला होता. १६ व्या शतकाच्या अखेरच्या परिस्थितीबद्दल सर थॉमस रो लिहितो, “हिंदमधील लोक पाण्यातील माशासारखे जगतात. मोठे मासे लहानांना खातात. शेतकरी विगाऱ्याला नाडतो. सभ्य लोक शेतकऱ्याला नाडतात. मोठे छोट्याला नागवतो आणि अखेर राजा सर्वानाच लुटतो.” आम्हा येथील डच कारखान्याचा प्रमुख फ्रॅन्सिसको पेलसार्ट १६२६ मध्ये लिहितो, “गव्हर्नर, दरबारी, दिवाण, कोतवाल, बक्षी हे सर्वच सरकारी अधिकारी लोकांना छळतात. एखाद्या अधिकाऱ्याला एखादा मजूर पाहिजे असला तर मजुराला कामावर येण्याची इच्छा आहे की नाही ह्याची विचारणाही करण्यात येत नाही. त्याने कामावर येण्यासंबंधी काही खळखळ केली तर त्याला चांगला चोप देण्यात येतो. त्याला आपल्या घरातून अगर रस्त्यावरून सुद्धा पकडून नेण्यात येते. मग संध्याकाळी त्याला निमेशिमे वेतन देण्यात येते. कधीकधी तेही देण्यात येत नाही. ब्रह्मचारापेक्षाही हे भयंकर आहे. कारण, सक्ती भोगणाऱ्याला पैशाला मुकावे लागतच असे; शिवाय वरचारदोन ठोसे मोबदल्यादाखल मिळत !

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अमलाच्या सुरुवातीच्या काळात अनेक मुलकी आणि लष्करी अधिकाऱ्यांनी गैरमार्गाचा वापर करून संपत्ती मिळवली असावी आणि घरभरणी केली असावी. त्या काळात ‘पॅगोडा झाड गदगदा हलविणे’ असा वाक्यप्रचारच रूढ झाला होता. त्याचा अर्थच ब्रह्मचार, चोरी व बळजबरीने घन मिळविणे असा आहे. अशाच एका प्रकरणाच्या आधारावर ‘साइन ऑफ दि फोर’ ही शेरलॉक होम्सची गुप्तपोलिस कथा रचलेली आहे. तथापि ब्रिटिश बादशहाची राजवट सुरू झाल्यावर ह्या परिस्थितीत बरीच सुधारणा झाली असावी ब्रिटिश राजवटीने ब्रह्मचार कमी करण्याचा प्रयत्न केला ह्यात शंका नाही. राज्यकारभारातील निदान वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना पुरेसे पगार देऊन संपत्तीच्या मोहापासून व ब्रह्मचारापासून दूर ठेवण्याची काळजी घेण्यात आली. इस्टिगटन कमिशनने सरकारी अधिकाऱ्यांच्या

दि कागल को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.

कागल, जिल्हा कोल्हापूर

स्थापना १९१७

दीपावली व नूतन वर्षानिमित्त आम्ही आमच्या
ग्राहकांचे हार्दिक शुभ चिंतन करीत आहो.

वसूल भागभांडवल	रु.	१,४५,६८०
गंगाजळी व इतर निधी	रु.	२,५०,७५७
सर्व प्रकारच्या ठेवी	रु.	२०,००,०००
कर्ज	रु.	१४,००,०००
खेळते भांडवल	रु.	२५,००,०००

ऑडिट वर्ग 'अ'

सफ डिपॉझिट लॉकरची सोय आहे. बँकिंगचे सर्व
व्यवहार केले जातात.

जी. एच. शिंदे
मॅनेजर

एस. डी. भरमकर
प्रेसिडेंट

बार्शी सेंट्रल अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि., बार्शी

घोडे गल्ली, सोमवार पेठ, बार्शी (जि. सोलापूर)

दूरध्वनी बार्शी : २०२ बैराग : ४२	स्थापना - १९०६	शाखा बैराग ता. बार्शी

३० जून, १९७३ अखेरची स्थिती

भाग भांडवल	रु.	२,७९,४७०
गंगाजळी	रु.	४,६९,४५६
ठेवी	रु.	२८,१६,११३
गुंतवणूक	रु.	१०,५७,४२५
खेळते भांडवल	रु.	४१,७१,९६१

सर्व बँकिंगचे व्यवहार केले जातात.

ही दीपावली आमचे सभासद, खातेदार व हितचिंतकांस
सुखाची व समृद्धीची जावो.

व. ह. उदगीकर B. Com. मॅनेजर	म. पां. नारकर व्हा. चेअरमन	म. ज. कुलकर्णी चेअरमन

सुतन वर्ष व दीपावली आमच्या खातेदार, हितचिंतक व
भागधारकांना सुखाचे व समृद्धीचे जावो.

सोलापूर जिल्हातील मध्यम व कनिष्ठ वर्गाच्या
समृद्धीसाठी गेल्या ४५ वर्षांपासून झटणारी सोलापूर-
तील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ नागरी सहकारी बँक.

दि लक्ष्मी को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. सोलापूर

(प्रधान कार्यालय - ३६९ दक्षिण कसबा, सोलापूर-२)

शाखा नं. (१) साखरपेठ, सोलापूर (२) अकलकोट

अधिकृत व वसूल भाग भांडवल रु. ५ लाख

रिझर्व्ह व इतर फंड्स रु. ५ लाख, ९४ हजार
ठेवी रु. ८० लाख

डिविडेंड ९ टक्के

* सोने, चांदी तारणावर दर तोल्यास रु. २००/- कर्ज देण्याची
खास सोय सोलापूर जिल्हातील नगरवामियांसाठी केलेली आहे.

* बँकिंगचे सर्व प्रकारचे व्यवहार केले जातात.

छ. ल. निहम
मॅनेजर

गजाननराव रामचंद्र सडकीकर
चेअरमन

डायरेक्टर

आ. ल. न. चिलेवरी व्हा. चे.	श्री. ग. रा. बाळी
श्री. पा. ह. फोत्तम	श्री. बा. द. आराध्ये
श्री. छ. गो. जानकर	श्री. ज. मा. शहा
श्री. म. सा. साळुंके	श्री. सि. आ. अच्युगटला

दीपावली व नूतन वर्ष आमच्या असंख्य ग्राहकांना, ठेवीदारांना
व सभासदांना सुखाचे-समृद्धीचे जावो !

दि बेळगाव पायोनिअर अर्बन को- ऑपरेटिव्ह क्रेडिट बँक लि., बेळगाव

स्थापना : १९०६

[फोन : २१२]

बेळगाव शहरातील सर्वांत जुनी सहकारी बँक
बँकेच्या सभासदांच्या, बँकेच्या ठेवीदारांच्या, बँकेच्या कर्जदारांच्या
पसंतीची

कारण सहकारी कायद्यानुसार खास परवागिनेच देता येणारा
उच्चतम डिविडेंड देते म्हणून !

कारण शहरातील सर्व बँकांपेक्षा अधिक व्याज देते म्हणून !

कारण शहरातील इतर बँकांपेक्षा कमी व्याज आकारते म्हणून !

अधिकृत शेअर भांडवल	रु.	६,००,०००/-
रिझर्व्ह फंड	रु.	८,७०,०००/-
इतर फंड्स	रु.	३,७२,३४०/-
इन्व्हेस्टमेंट्स	रु.	८,२४,१४१/-
ठेवी	रु.	५८,७१,५५०/-

इ. स. १९७२-७३ ची उलाढाल रु. ४ कोटींचे वर
संचालक मंडळ

श्री. रामभाऊ भि. पोतदार,	श्री. राजाभाऊ झं. माने,
श्री. ए. चेअरमन	श्री. ए. (ओ.) एल. एल. बी., व्हा. चेअरमन
श्री. बी. ज. देसाई,	श्री. अजीत हरिभाऊ हेरवाडकर बी. कॉम.
श्री. बी. टी. आनंदाचे,	श्री. जी. व्ही. कण्ठगी श्री. पो. बी.
श्री. श्री. बी. ए. शहापूरकर,	श्री. बी. बी. कर्मणगी
सुपरव्हिजन कमिटी	
श्री. एस. डी. अनंगोळ	श्री. व्ही. एस. कलघटगी
श्री. मंगारु दामाप्पा	ज्ञानभाग

पंगाराबाबत तत्त्व ठरवून दिले. ते असे : “सरकारी नौकरीसाठी योग्य त्या दर्जाचे उमेदवार मिळावे म्हणून सरकारने आपल्या नौकरांना इतके वेतन दिले पाहिजे की त्यांना सुखाने व मानाने जगता येऊन मोह टाळता आला पाहिजे.” सेक्रेटरी ऑफ स्टेट-कडून नेमणूक होणाऱ्या नौकरात भ्रष्टाचार जवळजवळ नव्हताच म्हटले तरी चालेल, परंतु तेथून सालच्या पातळीवरील नौकरांच्या थराकडे येऊ लागले की भ्रष्टाचार वाढत चालल्याचे दिसते. बरेच कनिष्ठ सरकारी नौकर लाचलुचपतीला बळी पडणारे होते. त्यात पोलिस सब-इन्स्पेक्टर, सब-रजिस्ट्रार, सब-मॅजिस्ट्रेट, अशासारखे अधिकारी असत. तथापि, त्यांच्यातही बरेचजण वरिष्ठ दर्जाच्या सरकारी नौकरांचे अनुकरण करून गरजवंत व गरीब असताही मोहापासून दूर राहिले त्या वेळच्या ब्रिटिश सरकारचे धोरण लोकजीवनाला स्वातंत्र्य देण्याचे असल्याने भ्रष्टाचाराची व्याप्ती कमी राखण्यास मदत झाली ह्यात शंका नाही. सरकार फक्त शेतसारा वसूल करी, कायदा व सुव्यवस्था राखी आणि मर्यादित साधनांच्या अंदाजपत्रकाला श्रेणीत अशी सार्वजनिक स्वरूपाची कामे करी.

भ्रष्टाचाराला मंदीचा तडाखा

दुसरे महायुद्ध सुरू होण्याच्या पूर्वीचा काळही स्वास्थ्याचा नव्हता कारण ह्याच काळात सर्व जग आर्थिक अरिष्टाच्या पकडीत सापडलेले होते; किमती गडगडल्या होत्या आणि पैसा दिसेनासा झाला होता. ज्यांना नौकऱ्या टिकवून धरण्याचे भाग्य लाभले त्यांनाही पंगारातील कपातीला तोंड द्यावे लागत होते. लोकां-जवळ पैसा नव्हता. देण्यासाठी तर नव्हताच नव्हता. भ्रष्टाचाराच्या बाबतीत प्रांताप्रांतात कमी अधिकपणा अर्थातच होता. उत्तर भारतामधील काही प्रांतांचा ह्या बाबतीत बराच बरचा कमांक लागत असे. दक्षिण भारतात त्या मानाने भ्रष्टाचार कमी होता. ग्रामीण भागात फिरणारे कनिष्ठ सरकारी नौकर बहुधा त्यांना पुरविलेल्या वस्तूंची विले देत नसत; किंवा कमी देत असत. तथापि, तक्रारी फारशा येत नसत. राजपत्रित अविकान्यांच्या बाबतीत प्रत्यक्ष लाचलुचपतीची प्रकरणे क्वचितच उघडकीस येत. उघडकीस आलेल्या प्रकरणांत वरिष्ठ अविकान्यांना कारवाई करावीच लागे. त्यामुळे सालचे अधिकारी दबून असत. त्यांना अटकेची व खटल्याची भीती वाटत असे. नवाबी डामडौलात राहणारे लोक समृद्ध राज्यात असत. ह्या प्रांतातून भ्रष्टाचाराचे प्रमाण अधिक असे. तरीसुद्धा काही देशी संस्थानांतून त्याचे जे प्रकार चालत त्या मानाने भ्रष्टाचारग्रस्त प्रांतातील प्रकार काहीच नव्हते. एकदा ब्रिटिश हद्दीतील एक साह्यक सुपरिंटेंडेंट ऑफ पोलिस काही कामासाठी जवळच्या संस्थानी हद्दीतील सर्कल इन्स्पेक्टरकडे गेला. त्याची थाटामाटाची राहणी पाहून तो थक्क झाला. जवळपास २०० रुपये मासिक वेतन मिळविणाऱ्याला ही राहणी कशी परवडते ह्याचे त्याला आश्चर्य वाटून राहिले होते.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नियोजनपूर्वक विकासाचे युग सुरू झाले; आणि त्याचबरोबर भ्रष्टाचाराच्या आघाट्या चौखूर उघडल्या. भ्रष्टाचाराचे स्वरूपच असे आहे की त्याच्या प्राप्ती-बद्दल आणि प्रकाराबद्दल पद्धतशीर माहिती मिळत नाही, पण तो मोठ्या प्रमाणावर पसरला आहे ह्यात शंका नाही. मध्यवर्ती सरकार आणि राज्यसरकारे मधूनमधून भ्रष्टाचार आणि लाचलुचपतीसाठी पकडण्यात आलेल्या, खटले भरण्यात आलेल्या अगर शिक्षा झालेल्या अविकान्यांच्या याद्या प्रसिद्ध करित असतात. ह्या याद्यांतील नौकरांची संख्या बरीच असली तरी सरकारी नौकरांत बोकाळलेल्या भ्रष्टाचाराचे अल्पसे प्रतिनिधित्व काय ते त्यामुळे व्यक्त होते. तरीसुद्धा ह्या याद्या लक्षात भरण्यासारख्या असतात. सरकारी खात्याचे चिटणीस, कमिश्नर्स, खातेप्रमुख, मुख्य एन्जिनिअर्स, असे मोठे अधिकारीही त्यात असतात. छोटे अविकारी तर असतातच. कधीकधी मंत्री अगर माजी मंत्री ह्यांच्या विरुद्धची प्रकरणे उजेडात येतात. सास कमिशन अगर कमिट्यांनी ह्यांच्या विरुद्ध सकृदर्शनी पुरावा गोळा केलेला असतो. परंतु अशा चौकशीपोटी जे निष्कर्ष काढण्यात आलेले असतात त्याचा फारसा परिणाम होत नाही. कारण चौकशा लांबत जातात आणि त्यांतून काहीच निष्पन्न होत नाही. खरे तर भ्रष्टाचाराच्या राक्षसाची अनंत रूपे अजून दिसलेलीच नाहीत. समाजाला जडलेल्या ह्या रोगाची पुसटशी कल्पना घेण्यापुरतीच माहिती उजेडात येते. सुयंत्र राज्यकारभार उखडून टाकून सर्वत्र अराजक निर्माण करणारा हा रोग असला तरी तो मोठा चलाख आहे, सहजासहजी तर राहोच पण जोराचे प्रयत्न करूनही तो हाती लागत नाही. म्हणून भ्रष्टाचाराची काही अनुभवसिद्ध उदाहरणे पाहाणेच उपयुक्त होईल. काही उदाहरणे मोठ्या प्रकरणाची आहेत तर काही ‘बक्षिसी’ स्वीकारल्या-सारखी किरकोळ आहेत. परंतु सार्वजनिक जीवनात आदळून येणाऱ्या गैरप्रकारांचे नमुनेच त्यातून दिसून येतात. आणि ह्या गैर-प्रकाराविरुद्ध सामान्य नागरिकाला काहीही उपाय करता येत नाही.

(१) एक ‘क्ष’ गृहस्थ परदेशातून येताना ज्या वस्तूवर जकात द्यावी लागते अशा बऱ्याच वस्तू खरेदी करतात. काही ते बरोबर आणतात आणि काही बोटींनी पाठवितात. बरोबर आणलेल्या वस्तूवरील ८०० रुपयांची पूर्ण जकात ते भरतात. बोटींनी घेणाऱ्या मालाचा ताबा घेण्यासाठी ते आपल्या मित्राला सांगतात व त्यावरील जकात भरण्यासाठी त्याच्याकडे २ हजार रुपये धाडतात. त्यांचा मित्र हुषार असतो. तो फक्त ५०० रुपये वापरतो व बाकीचे परत करतो. ‘क्ष’ गृहस्थांना आश्चर्य वाटते. तेव्हा त्यांचा मित्र कळवतो की कस्टम्सच्या अविकान्याला १०० रुपये दिले व ४०० रुपये जकात भरली. बंदरातील चालू पद्धतीला धरूनच सर्व व्यवहार करण्यात आला आहे.

(२) ‘क्ष’ गृहस्थ एका श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या व उद्योग-पतीच्या विश्वासातील आहेत. उद्योगपतीचे अनेक कारसाने

आहेत. एक वजनदार मंत्री त्यांच्याकडे पक्षाच्या निधीसाठी मोठी रक्कम मागतात; आणि तीही १० रुपयांच्या नोटांत. १०० रुपयांच्या नोटा देण्याची मंत्र्यांची तयारी नसते. कारण, त्यांचा छडा लावणे सोपे असते.

(३) पुढे ह्या 'क्ष' गृहस्थांच्या मालकांचे व त्या मंत्र्यांचे त्रिनसते. लगेच त्यांच्या घंघात अनेक मोठ्या अडचणी उत्पन्न होतात. मालकाला सुप्रीम कोर्टाकडे मंत्र्यांच्या कारवाईविरुद्ध रीतसर दाद मागवी लागते. कोर्टात उद्योगपतीला योग्य तो न्याय मिळतो.

(४) ह्याच उद्योगपतीचा उत्तर भारतात एक कारखाना आहे. निवडणुका आल्या की स्थानिक मंत्र्यांच्या दडपणाखाली उद्योगपतीला आपल्या सर्व मोटारगाड्या, जीप्स, मालमोटारी पक्षाच्या दिमतीला घाव्या लागतात. इतकेच काय, त्यांचे ड्रायव्हर्स पक्षासाठी राबतात. वाटेल तेवढे पेट्रोल गाड्यांत घातले जाते.

(५) 'क्ष' गृहस्थ एका बड्या कंपनीत नौकरी धरतात. मालकाचा त्यांच्यावर विश्वास असतो. कंपनीला आपल्या कारखान्यासाठी पोलादमालाची गरज असते. मालाचा तुटवडा असतो. परंतु "क्ष" गृहस्थांना मालकाकडून आणि पूर्वीच्या कागदपत्रांवरून असे दिसते की ज्या वेळी मालाची खूप टंचाई होती आणि त्याचे नियंत्रित वाटप करण्यात येत होते त्या वेळीही टनामागे ५० रुपये जास्त देऊन पोलाद कारखान्याकडून कंपनीला भरपूर पोलादी माल मिळाला होता. पुढे मालाची टंचाई कमी झाल्यावर लाचही बंद झाली. लगेच माल मिळण्याचे प्रमाण कमी झाले.

(६) एकदा 'क्ष' गृहस्थ कंपनीने भरलेल्या टॅडर्सचे काय झाले त्याची चौकशी करित होते. तेव्हा त्यांना डायरेक्टराकडून कळले की टॅडर्स स्वीकारणारा एक बडा अधिकारी बोर्डाच्या चेअरमनकडे आला होता. त्याने चेअरमनला असे सांगितले की दुसऱ्या एका कंपनीने त्याला मोठी रक्कम देऊ केली आहे. 'क्ष' गृहस्थांची कंपनी काही देणार आहे काय? त्याची मागणी मोठी असल्यामुळे मान्य झाली नाही. परिणामी कंपनीचे टॅडर चांगले असतानाही नाकारले गेले.

(७) एका कंपनीची अनेक ठिकाणी विभ्रंतिगृहे होती. कंपनीचे डायरेक्टर्स, अधिकारी, कधीकधी पाहुणे कामासाठी येत त्या वेळी त्या अतिथिगृहात उतरत असता कंपनीशी व्यवहार करणाऱ्या एका मंत्र्याने कंपनीकडे अशी विचारणा केली की तो आणि त्याचे कुटुंब महिन्या दीड महिन्यासाठी अतिथिगृहात उतरू शकेल काय? तशी व्यवस्था होईल काय? मंत्र्यांची विनंती मान्य करण्यात आली; आणि मंत्र्यांना घरापासून दूर अशा दुसऱ्या एका घराचा लाभ झाला.

(८) एका कंपनीला आपल्या मालाचा दर्जा प्रमाणित आहे की नाही ह्याची पाहणी करण्याकरता महत्त्वाच्या सरकारी

अधिकार्यांना आपल्या कारखान्यात बोलवावे लागते. ह्या अधिकार्यांचा राहण्याचा खर्च तर कंपनीला करावा लागतोच; पण त्यांच्या विमानप्रवासाचा, जाण्यायेण्याचा खर्चही तिकिटांच्या रूपात घावा लागतो. ह्यात विशेष काही आहे असे समजले जात नाही.

(९) नवीन वर्षांच्या आरंभी बड्या सरकारी अधिकार्यांना सदिच्छा पाठविण्याची पद्धत आहे. सदिच्छेबरोबरच आठवण म्हणून एखादे पार्कर पेन, घड्याळ, अशासारख्या वस्तू धाडल्या जातात. एखाद्या सरकारी अधिकार्याकडे लग्न असले तर संबंधित कंपनी आपला एखादा प्रतिनिधी समारंभाला पाठविते. त्याच्या मार्फत साडीसारखी देणगी देण्यात येते. देणगीची किंमत अधिकार्याच्या दर्जावरून ठरते.

(१०) एखाद्या कंपनीने एखादे कंत्राटी काम पुरे केले असेल तर त्याचे मूल्यमापन करणे बाजारात खरेदी केलेल्या एखाद्या वस्तूची किंमत ठरविण्याइतके सोपे नसते. कामाचे मोजमाप, विशिष्ट परिस्थितीत घाव्याचा जादा दर, पुरविलेल्या मालाचा हिशेब, वजावट देण्याची पद्धत इत्यादी अनेक गुंतागुंतीचा विचार करावा लागतो. अखेरचे बिल पाठविणे व त्याची रक्कम वसूल करणे तर डोकेंदुलीचेच काम असते. अशा वेळी योग्य माणसाचा हात ओला करण्याने काम लवकर होते. पण एखादी कंपनी लाच देण्यास तयार नसते. त्याऐवजी संबंधित अधिकार्यावर वजन असणाऱ्या एखाद्या कमिशन एजंटकडे काम सोपविले जाते. एजंट विलाच्या रकमेतील काही टक्के पैसे अधिकार्याला देऊ करतो व विलाचे पैसे वसूल करतो. अधिकारी व एजंट ह्यांच्यातील देवघेवीबाबत कंपनीला काही रस नसतो. मंजूर रक्कम वसूल करण्यापुरतीच कंपनीला आस्था असते.

(११) कंपनीचा बडा अधिकारी आपल्या मालकाबरोबर कायदा व सुव्यवस्थेच्या बाबीवर चर्चा करण्यासाठी ठेप्युटी पोलिस कमिशनरच्या कचेरीत जातो. कचेरीत शिरताना पाहण्यावरील संत्री सडी ताजीम देतात आणि सलाम ठोकतात. परत जाताना अशीच सलामी देण्यात येते. अधिकारी व मालक आपला योग्य सन्मान झाला म्हणून खूष होतात व मालक संज्ञ्यांना कोऱ्या नोटा देतात.

(१२) कंपनीचा एखादा बडा अधिकारी आपल्या मालकाबरोबर सचिवाल्यात मंत्र्याला अगर वरिष्ठ सरकारी अधिकार्याला भेटण्यास जातो. त्यांना पाहताच लिफ्टवाले व पट्टेवाले अद्वीने लवतात. परतताना त्याचीच पुनरावृत्ती होते. मालकाला पोचविण्यास ते बाहेर येतात. लिफ्ट थांबविले जाते, दारे उघडली जातात; राजाला मुजरे करावे तसे करण्यात येतात. त्याचा मोबदला म्हणून काही कोऱ्या नोटा हस्तांतर करतात.

(१३) कंपनीचा मालक बड्या पाहुण्याच्या स्वागतासाठी विमानतळावर जातो. तेथील सर्व पोलीस सलामी देतात. लगेच

मालकाच्या मोटारीला विमानतळाच्या इमारतीच्या प्रवेशद्वारा-जवळच जागा करून देण्यात येते. त्याच्या गाडीवर नजरही ठेवण्यात येते. परतताना पुन्हा सडी ताजीम दिली जाते, नोटांची देवघेव होते. मालकांना एकदा त्याच्या प्रमुख अधिका-ऱ्याने विचारले, ही देवघेव केली नाही तर काय होईल ? मालक उत्तरतात, पुढच्या खेपेस मोटर योग्य ठिकाणी उभी केली असताही पोलीसाकडून समन्स येईल.

(१४) एका अधिकाऱ्याला आपल्या जन्मतारखेचा दाखला मिळविण्यासाठी न्यायाधीशासमोर शपथ घ्यावयाची असते. त्याचा दुय्यम कोर्टात जातो. एका वकिलाला १० रुपये देऊन संबंधित अधिकारी त्याला चांगले माहीत असल्याचे त्याच्याकडून कोर्टापुढे वदवितो. मग न्यायाधीश त्याच्या प्रतिज्ञापत्रावर सही करतो. प्रतिज्ञापत्रावर कोर्टाचा शिक्का उठविण्यासाठी पडेवाल्याला २ रुपये द्यावे लागतात.

(१५) 'क्ष' गृहस्थानी एका नव्या इमारतीत मालकीचा फ्लॅट घेतला. इमारतीला पाण्याचा पुरवठा अपुरा आहे. त्याचे कारण नळीच बारीक आहे असे आढळते. म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांकडे दाद मागितली जाते. नियमाप्रमाणे इमारतीसाठी दुसरा नळ देता येत नसतो. पण मॅनेजिंग कमिटीला नियमांना अपवाद कोणते आहेत, ते बरोबर माहीत असते. इमारतीतील कुटुंबांकडून १२ हजार रुपये भरण्यात येतात. 'क्ष' गृहस्थ आपल्या हिश्याचे १५० रुपये भरतात. परिणाम लगेच दिसतो. दोन इंची नवीन नळ शक्य तितक्या लवकर जोडण्यात येतो. इमारतीला पाणी भरपूर मिळू लागते.

(१६) एक वकील आहेत. ५ लाख रुपयांच्या एका घराच्या खरेदीपत्रासाठी त्यांचा सहा घेण्यात येतो. विकत घेणारा व देणारा वकिलाला खरेदीपत्र तयार करण्यास सांगतात. मात्र खरेदीच्या किंमतीची जागा मोकळी ठेवण्यास सांगतात. खरेदी-खत झाल्यावर वकिलाचा मेहताना देण्यासाठी संबंधित येतात. खरेदीखतात खरेदीची किंमत ३ लाख रुपये दाखविली होती. हे कसे काय घडले ? ही सगळी सब-रजिस्ट्रारची करामत. त्यांनी फक्त ५,००० रुपयांत ही कामगिरी केलेली असते.

(१६) गृहस्थाची बदली होऊन ते दुसऱ्या गावी गेले. तेथे त्यांनी जागा भाड्याने घेतली. सामानाची लावालाव करतात तोच वीजबोर्डाचा मागूस विजेचे कनेक्शन तोडण्यासाठी येतो. घरमालकाने मागील पैसे भरलेले नसतात. 'क्ष' जवळ राहणाऱ्या एका मित्राकडे जातात व आपली अडचण सांगतात. मित्र हसतो, विजेचे काम करणाऱ्या कामगाराला बोलावून घेऊन त्याला ५ रुपये देतो. अर्थात काम होते.

(१८) 'क्ष' गृहस्थांना टेलिफोन एका सोलीतून दुसऱ्या सोलीत हलवावयाचा असतो. त्यासाठी ते खात्याकडे अर्ज करतात. तब्बल ६ आठवड्यांनंतर कामगारांची एक तुकडी त्यांच्या घरी

येते. तुकडीचा प्रमुख त्यांना एका बाजूला बोलावून सांगतो की टेलिफोन दुसऱ्या सोलीत बसविल्याचा रिपोर्ट दिला तर तुम्हांला ५० रुपये द्यावे लागतील. सोलीतच दुसरीकडे हलवल्याचा रिपोर्ट दिला तर २५ रुपये द्यावे लागतील. ह्या सर्व प्रकाराने चिडून 'क्ष' म्हणतात कोठलाही रिपोर्ट द्या. त्यांना ५० रुपयांचा भुईड बसतो.

(१९) राज्यसरकाच्या नोकरीतील एक वरिष्ठ अधिकारी घरातील एका नोकराला कमी करतो. पण नोकराला जागा सोडण्यास सांगता येत नाही. पूर्वी पोलिस अधिकाऱ्याने नोकराला समजुतीने जागा सोडण्यास लावली असती. पण, आताच्या समाजवादी राज्यात नोकराविरुद्ध दावा लावावा लागतो. बरीच वर्षे दावा चालून जागा सोडण्याचा हुकूमनामा मिळतो. पण त्याची अमलबजावणी कित्येक महिने होऊ शकत नाही. मग त्याला उमज पाडणारा सल्ला मिळतो. तो कोर्टाच्या संबंधित अधिकाऱ्याला १०० रुपये देतो; नोकराला घालविल्यावर आणखी १०० रुपयांचे वचन देतो; असे नोकराला जागेतून हुसकण्यात येते.

अशी असंख्य उदाहरणे लोकांच्या अनुभवातील आहेत. ज्या माणसाने भ्रष्टाचारापासून दूर राहण्याचा सतत प्रयत्न केला आहे त्याचा जर हा अनुभव, तेव्हा भ्रष्टाचारी पाळेमुळे समाजात किती दूरवर रुजलेली आहेत त्याची कल्पनाच केलेली बरी. भ्रष्टाचाराची किंमत लोकांना द्यावी लागते. त्यातही गरिबांचा अधिक छळ होतो. त्यांना भ्रष्टाचाराच्या खेळात भाग घेता येत नाही. कंत्राटदार व धंदेवाले तर भ्रष्टाचार व लाचलुचपत ह्या प्रकारांशी नेहमीच परिचित असतात. वांच्छू कमिटीने मुख्यतः काळा पैसा व करसुकवेपणा ह्यांचा विचार केला. भ्रष्टाचाराबद्दल चौकशी करणारे असेच एखादे स्वतंत्र मंडळ नेमण्याची आवश्यकता आहे. परिस्थिती आटोक्याबाहेर जाण्यापूर्वी उपाययोजना करण्यात आली पाहिजे. अगदी मंत्र्यांपासून सुरुवात करून तातडीचे कडक उपाय योजण्यात आले नाहीत, तर देशात भ्रष्टाचारी व्यवहार हेच रोजचे सामान्य व्यवहार होतील, आणि सचोटी, प्रामाणिकपणा इत्यादी गुणांची केविलवाणी व हास्यास्पद स्थिती होईल. अशी परिस्थिती भ्रष्टाचारामुळे पोसरलेल्या अनेक देशांची झालेली आहे.

कमर्शियल बँक लि, कोल्हापूर

वरील बँक रिझर्व्ह बँकेने आणि मुंबई हायकोर्टाने मंजूर केलेल्या योजनेप्रमाणे कराड बँक लि. मध्ये सामील करण्यात आली आहे. ऑगस्ट, १९७२ मध्ये ठेवीदारांनी पैसे काढून घेण्याची गर्दी केल्यामुळे बँक बंद पडली. त्या वेळी बँकेकडे १६ लक्ष रु. च्या ठेवी होत्या आणि बँकेने दिलेली कर्जे ठेवीपेक्षा जास्त होती. आताच्या योजनेप्रमाणे, १०० रुपयांपर्यंतच्या सर्व ठेवी मार्चमध्ये परत केल्या जातील. बाकीचे ठेवीदार ठेवीच्या १०% रकम आपण होऊन सोडून देतील.

साखरेच्या उद्योगाची वाढ

भारतातील उद्योगात साखर कारखान्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. १९७१ अखेर ह्या उद्योगात १.५ लक्ष कामगारांना रोजगार होता. १९७०-७१ मध्ये २१६ साखर कारखान्यांत ७०० कोटी रुपयांची गुंतवणूक होती आणि १९७०-७१ च्या मोसमात जकात करपूर्व ४८० कोटी रु. च्या साखरेचे उत्पादन झाले. कारखान्यांतील १८० कोटी रु. जकातीच्या स्वरूपात मध्यवर्ती सरकारला दिले.

साखरेच्या उद्योगावर सुमारे २ कोटी ऊस-शेतकऱ्यांचा निर्वाह चालतो. त्यांना कारखान्यांकडून ३०० ते ३५० कोटी रु. उसाच्या किमतीचे मिळतात. कारखान्यांच्या उपपदार्थांचा उपयोग इंडस्ट्रिअल अल्कोहल, कागदाचे जिन्नस, इ. करण्याकडे करता येतो.

१९५०-५१ मध्ये कारखान्यांची उत्पादनक्षमता १७ लक्ष टन होती, ती १९७०-७१ मध्ये ३८ लक्ष टनांवर गेली. कारखान्यांच्या वाढीत सहकारी कारखान्यांचा खूपच मोठा वाटा आहे.

साखरकारखाने आणि त्यांची उत्पादनक्षमता

वर्ष	साखर कारखान्यांची संख्या			उत्पादन- क्षमता (लक्ष टन)
	सहकारी	इतर	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९५०-५१ ...	२	१३७	१३९	१६-६८
१९५५-५६ ...	३	१४०	१४३	१७-७७
१९६०-६१ ...	३०	१४४	१७४	२४-४७
१९६५-६६ ...	५२	१४८	२००	२९-३१
१९६८-६९ ...	६३	१४२	२०५	३३-०३
१९६९-७० ...	६९	१४५	२१४	३५-५६
१९७०-७१ ...	७५	१४१	२१६	३७-४२*

साखरेच्या उत्पादनात एकसारखी सतत वाढ होत न जाता, त्यात चढउतार आढळतो. १९६१-६२ मध्ये साखरेचे उत्पादन २७-३२ लक्ष टन झाले. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (१९६१-६२ ते १९६५-६६) ते २१-५७ लक्ष आणि ३५-५५ लक्ष टन ह्यात हेलकावे खात होते. १९६९-७० मध्ये त्याने ४२-६२ लक्ष टनांचा उच्चांक गाठला. पण पुढच्या दोन वर्षी उत्पादन घसरले.

१९६०-६१ मध्ये एकूण उत्पादनात उत्तर प्रदेशचा वाटा ४७-४% होता. महाराष्ट्राचा वाटा त्या सालीखाल म्हणजे १७-४% होता. बिहारमध्ये १२-८% उत्पादन झाले. महाराष्ट्राचा वाटा झपाट्याने वाढून १९७१-७२ मध्ये तो ३२% वर होता, आणि उत्तर प्रदेशचा वाटा २७% वर उतरला. महाराष्ट्रातील उत्पादन वाढीचे प्रमुख कारण कारखान्यांची, विशेषतः सहकारी कारखान्यांची, वाढलेली उत्पादनक्षमता हे होय. उसाचा सुधारलेला दर्जाही त्याला कारणीभूत आहे. ह्या उलट, गूळ करण्याकडे आणि सांडसारी साखर करण्याकडे ऊस वळविला गेल्या कारणाने उत्तर प्रदेश आणि बिहार येथील कारखान्यांचे उत्पादन घटते.

साखरेचे वार्षिक उत्पादन

वर्ष	उत्पादन (लक्ष टन)
१९६२	२७-३२
१९६३	२१-५७
१९६४	२५-६५
१९६५	३२-२९
१९६६	३५-५५
१९६७	२१-६०
१९६८	२२-४८
१९६९	३५-५९
१९७०	४२-६२
१९७१	३७-४०
१९७२	३१-१२

सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक नियमित, सोलापूर

मुख्य कचेरी : २९/३०, रविवार पेठ, सोलापूर २

शाखा

नाथ चौक पंढरपूर	सदर बझार सोलापूर	नीलानगर कस्तुरबा मार्केट सोलापूर	भावनाकृषी पेठ सोलापूर	सुभाष चौक बाशी
आपल्या शाखांनिशी औद्योगिक सहकारी संस्थांचे सेवेस सदैव सिद्ध. ठेवीवरील आकर्षक दर, ड्राफ्ट बद्दलच्या सोयी. आपल्या मौल्यवान जिनसा सुरक्षित ठेवण्यासाठी सेफ डिपॉझिट व्हाल्टची सोय यासाठी नजीकच्या शाखेस जरूर भेटा.				
रा. आ. कुलकर्णी बी. ए., एल. एल. बी. मॅनेजर	शा. शे. ताडलिंबेकर बी. कॉम. जनरल मॅनेजर	भा. शे. अलकुटे बी. एम्.सी. चेअरमन	रा. चि कुचन व्हा. चेअरमन	

भारतातील सर्वप्रथम स्थापित व महाराष्ट्र राज्यातील एकमेव औद्योगिक सहकारी बँक

केन्द्र कार्यालय : आग्रारोड, नासिक
तारिचा पत्ता : कृषिवेक

दूरध्वनी क्र. : २५११
: २३६३

जिल्ह्याच्या विकासास हातभार लावणारी
शेतकऱ्यांची जिऱ्हाळ्याची बँक

नासिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. नासिक

तुमच्या जवळची रकम ती किततीही लहान असो वा मोठी
असो ती या बँकेत सुरक्षित ठेवणे ही आजच्या जीवनातील एक
आवश्यक बाब आहे.

केन्द्र कार्यालयाचे इमारतीत सेफ डिपॉझिट
लॉकर्सची अद्ययावत व्यवस्था

ठेवीचा प्रकार

व्याजाचा प्रकार

(१) सेव्हिंग्ज	द. सा. द. शे. ४%
(२) मुदतीच्या ठेवी	" ४ $\frac{३}{४}$ % ते ७ $\frac{३}{४}$ %
(३) अल्प बचत	" ४%

पं. झं. डेरे नि. भि. गायधनी एम. एल. ए.
मॅनेजर व्हा. चेअरमन

मा. का. बोरस्ते
चेअरमन

"अर्थी"च्या दिवाळी अंकास आमच्या हार्दिक शुभेच्छा !

धुळे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. -धुळे-

स्थापना : १३-९-१९५७

मुख्य कचेरी. गरुड बाग, धुळे. (पोस्ट बॉक्स नं. ३) फो. नं. ९७
जिल्ह्यातील मुख्य कचेरी व शाखा शेतकऱ्यांचे
सोयीसाठी व औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या प्रगती-
साठी अविरत कार्य करित आहेत.

—आमची सास वेक्षिट्टे—

१. ह्या बँकेत ठेवलेला पैसा शेतकऱ्यांच्या व औद्योगिक सहकारी
संस्थांच्या प्रगतीसाठी वापरला जातो.
२. सर्व प्रकारच्या बँक व्यवहाराच्या सोयी त्वरित आणि अल्प
कमिशन घेऊन केल्या जातात.
३. बँक अल्प मुदतीच्या ठेवी आकर्षक व्याजाचे दराने स्वीकारते.
४. बँक अल्प-ठेव योजना व रिकरिंग डिपॉझिट योजना द्वारे
बचत ठेवीवर भरपूर व्याज देते.
५. आमच्या बँकेस दि. १-७-७१ पासून डिपॉझिट इन्शुरन्स
अॅक्ट अन्वये विमा संरक्षण योजना सुरू झाल्याने रु. १०,०००
पर्यन्तच्या सर्व ठेवीदारांना सुरक्षितता प्राप्त झालेली आहे.
एक वेळ आपण येऊन आमहांस आपल्या सेवेची संधी घ्यावी.

—मॅनेजर

दि परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक,

हेड ऑफिस :—

पं. जवाहरलाल नेहरू रोड, परभणी

मर्यादित

तारिचा पत्ता:— शेतकी बँक

फोन नं. १४९-६४ पो. नं. ८

जिल्ह्यातील कृषिजनांना कृषि-विकासासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी निरनिराळ्या योजनांसाठी सहकारी
अर्थव्यवस्थेनुसार पतपुरवठा करणारी व त्यांना सावकारी पाशातून मुक्त होण्याची प्रेरणा देणारी सहकारी संस्था व सर्वांना
आपलीशी वाटणारी बँक म्हणजेच -

दि परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, मर्यादित, परभणी

आपल्या जिल्हाभर सर्वत्र असलेल्या एकूण ३३ शाखांमार्फत ग्रामीण व नागरी जनतेच्या सेवेत रुजू असून सेवेच्या
५८ व्या वर्षात पदार्पण करित आहे. बँकेकडून सर्व प्रकारची बँकिंगची सोय उपलब्ध करून दिली जाते. तसेच आकर्षक
व्याज दराने ठेवी. रकमा स्वीकारल्या जातात.

ग्राहकांना मौल्यवान चिजवस्तू सांभाळण्याच्या काळजीतून मुक्त करण्यास्तव बँकेने परभणी येथे आधुनिक
प्रकारच्या सेफ डिपॉझिट लॉकर्सचीही सोय उपलब्ध केलेली आहे.

अधिक माहितीसाठी एकवेळ नजीकच्या शाखेस अवश्य भेट द्या.

बँक आपल्या सभासदांना, भागधारकांना, ग्राहकांना, ठेवीदारांना व हितचिंतकांना नूतन वर्ष सुखसमृद्धीचे जावो
अशी शुभेच्छा व्यक्त करते.

बा. रा. पाटील
व्यवस्थापक

रा. बा. पाटील, जामकर, एम. एल. ए.
व्हा. चेअरमन

लिं. ना. बुधगांवकर
चेअरमन

चलनी नोटा आणि त्यांचे तारण
(आकडे लक्ष रुपयांचे)

शेवटचा शुक्रवार / शुक्रवार	एकूण चलनी नोटा	तारण			
		सोने	परदेशी रोखे	रुपये व रुपयांच्या नोटा	सरकारी कर्जरोखे
१९६०-६१	१,९९२,५९	११७,७६	१२३,०१	११९,६२	१,६३२,२०
१९६५-६६	२,८९१,२१	११५,८९	९५,०५	१४,००	२,५८६,२७
१९६९-७०	३,८६५,९३	१८२,५३	३३१,४२	६४,६३	३,२८७,३५
१९७०-७१	४,२२१,३६	१८२,५३	२७३,४२	५१,६७	३,७१३,७३
१९७१-७२	४,६५५,३१	१८२,५३	२३८,६५	३६,२७	४,१९७,८५
१९७२-७३	५,२७२,२०	१८२,५३	१७१,६५	८,६६	४,९०९,३५
जून १९७२	४,९०६,०५	१८२,५३	२२१,६५	२७,५७	४,४७४,२९
जानेवारी १९७३	४,९३७,१९	१८२,५३	१७१,६५	१८,६६	४,५६४,३४
फेब्रुवारी	५,०८६,५०	१८२,२३	१७१,६५	१२,९७	४,७१९,३५
मार्च	५,२७२,२०	१८२,५३	१७१,६५	८,६६	४,९०९,३५
एप्रिल	५,५५६,५३	१८२,५३	१७१,६५	२,९९	५,१९९,३६
मे	५,७३६,८९	१८२,५३	१७१,६५	३,३६	५,३७९,३५
जून १-१९७३	५,७०३,८५	१८२,५३	१७१,६५	१०,७८	५,३३८,८९
" ८	५,७९०,४७	१८२,५३	१७१,६५	८,००	५,४२८,२८
" १५	५,८२९,५४	१८२,५३	१७१,६५	७,०३	५,४६८,२८
" २२	५,७६५,९८	१८२,५३	१७१,६५	८,६०	५,४०३,१९
" २९	५,७३५,४१	१८२,५३	१७१,६५	८,३८	५,३७२,८४

चलनी नोटांचे, सोने, परदेशी रोखे आणि रुपये ह्यांचे तारण वाढत गेलेले नाही; सरकारी कर्जरोख्यांचे (त्यात मुख्यतः कृत्रिम कर्जरोखेच आहेत.) तारण मात्र झपाट्याने वाढत गेले आहे. हे तारण देणे अगदीच सोपे आहे; तो अगदी सहीचा मळ आहे !

रिझर्व्ह बँकेचा प्रचंड नफा - चलनवाढीचे फळ

३० जून, १९७३ रोजी संपलेल्या वर्षी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे, कित्येक तरतुदीची व्यवस्था करून, एकूण उत्पन्न २७१.२९ कोटी रु. झाले. गेल्या वर्षी ते २२२.१७ कोटी रु. होते. म्हणजे, उत्पन्नात ४९.१२ कोटी रु. ची वाढ झाली. मध्यवर्ती सरकारने स्वतःची तूट भरून काढण्यासाठी ट्रेझरी बिले निर्माण करून रिझर्व्ह बँकेकडून ती डिस्काँट करून घेतली; अशा ट्रेझरी बिलांत खूपच वाढ झाल्यामुळे रिझर्व्ह बँकेचे डिस्काँटचे उत्पन्नही वाढले.

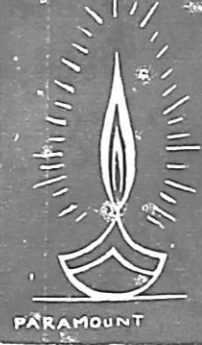
एकूण सर्चही वाढून तो ३७.१७ कोटी रु. चा ४१.२९ कोटी रु. झाला. मध्यवर्ती सरकारला एकूण १३० कोटी रु. ची प्राप्ती झाली. गेल्या वर्षी ती १२० कोटी रु. होती.

३० जून, १९७३ रोजी ५३,६७,१२,८४,४३९.४१ रुपयांचे रोखे आणि ट्रेझरी बिले रिझर्व्ह बँकेच्या इश्यू खात्याच्या जिंदगीच्या बाजूस होती. त्यांची मुदत भरली की त्यांच्या फेडीसाठी नवी ट्रेझरी-बिले काढून ती पुनः रिझर्व्ह बँकेकडे डिस्काँट करून घ्यावयाची, सरकारच्या बँकसात्यातील रकमा

कमी झाल्या की त्यात भर घालण्यासाठी ट्रेझरी-बिले काढून ती डिस्काँट करून घ्यावयाची, अशा रीतीने सरकार तूट भरून काढण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेकडून कृत्रिम उपायांनी चलन मिळविते.

	१९७२-७३	१९७१-७२
	७३	७२
	(कोटी रुपये)	
१. राज्य सरकारांना ' वेज अँड अँडव्हान्सेस ' कर्जावर व्याज	३.१५	१५.३२
२. राज्य सरकारांना दिलेली इतर कर्जे व व्यापारी आणि सहकारी बँकांना दिलेली कर्जे ह्यांवरील व्याज	२१.११	२०.५६
३. रुपयांतील रोखे आणि रुपयांतील ट्रेझरी-बिले ह्यांवरील व्याज	२१३.३९	१५६.२५
४. विदेशी रोखे, इत्यादीवरील व्याज	२०.०७	२२.५८
५. कमिशन, हुंडणावळ	१३.४३	६.४०
६. इतर उत्पन्न	०.१४	१.०६
एकूण उत्पन्न	२७१.२९	२२२.१७

ही
दिवाळी
आमचे
ग्राहकांना
सुखाची
जावो -

- धूम्रपानाचा

- वेवसा आनंद

लंगर विडी

ठाकूर सावदेकर कंपनी प्रा. लि. पुणे

आपली आवड

बेडेकर
उत्पादनं

बेडेकर मसाले, लोणची, पापड व इतर उत्पादनं उत्तम साफ केलेले कच्चे पदार्थ व या विषयां- तीळ ५५ वर्षांचा रोजचा अनुभव यामुळे सर्वांनाच आवडतात. आपणही अनुभव घ्या.

व्ही. पी. बेडेकर अँड सन्स
प्रायव्हेट लि.

मुगभाट, मुंबई ४

B. VASANT 165

ARTHA

Diwali October, 1973

Price Rs. 2 = 00

LICENCED TO POST WITHOUT

PREPAYMENT

Reg. No. MH. 80, Licence No. 175

प्रकाश

प्रकाश म्हणजे जीवन
प्रकाश म्हणजे आशा
प्रकाश म्हणजे उल्हास
प्रकाश म्हणजे शक्ती
प्रकाश म्हणजे उत्साह
प्रकाश म्हणजे भाग्य
प्रकाश म्हणजे पावित्र्य
प्रकाश म्हणजे आधार
प्रकाश म्हणजे दीप

प्रकाश म्हणजे आयुर्विमा !

आयुर्विम्याला पर्याय नाही !

हे पत्र पुणे, पेठ शिवाजीनगर, ब. नं. ९१५/१ आर्यभूषण छापखान्यात या वृत्तपत्राचे मालक श्री. श्रीपाद दामन काळे यांनी छापिले व 'दुर्गाधिवास' ८२३ शिवाजीनगर (पों. ऑ. डेकन जिमखाना), पुणे ४११००४, येथे प्रसिद्ध केले. वार्षिक वगणी रु. ६